

ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΠΜΣ: ΔΗΜΟΣΙΑ ΙΣΤΟΡΙΑ

Διπλωματική Εργασία

Τα Εξάρχεια ως τόπος μνήμης:
Προφορικές αφηγήσεις για τον Δεκέμβρη του 2008

Κωνσταντίνος Κοκιασμένος
ΑΕΜ: 513630

Επιβλέπουσα καθηγήτρια
Δέσπω Κριτωτάκη

Αθήνα, Ιούλιος 2023

© Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο, 2023

Η παρούσα εργασία αποτελεί πνευματική ιδιοκτησία του φοιτητή Κωνσταντίνου Κοκιασμένου που την εκπόνησε. Στο πλαίσιο της πολιτικής ανοικτής πρόσβασης ο συγγραφέας/δημιουργός εκχωρεί στο ΕΑΠ, μη αποκλειστική άδεια χρήσης του δικαιώματος αναπαραγωγής, προσαρμογής, δημόσιου δανεισμού, παρουσίασης στο κοινό και ψηφιακής διάχυσής τους διεθνώς, σε ηλεκτρονική μορφή και σε οποιοδήποτε μέσο, για διδακτικούς και ερευνητικούς σκοπούς, άνευ ανταλλάγματος και για όλο το χρόνο διάρκειας των δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας. Η ανοικτή πρόσβαση στο πλήρες κείμενο για μελέτη και ανάγνωση δεν σημαίνει καθ' οιονδήποτε τρόπο παραχώρηση δικαιωμάτων διανοητικής ιδιοκτησίας του συγγραφέα/δημιουργού ούτε επιτρέπει την αναπαραγωγή, αναδημοσίευση, αντιγραφή, αποθήκευση, πώληση, εμπορική χρήση, μετάδοση, διανομή, έκδοση, εκτέλεση, «μεταφόρτωση» (downloading), «ανάρτηση» (uploading), μετάφραση, τροποποίηση με οποιοδήποτε τρόπο, τμηματικά ή περιληπτικά της εργασίας, χωρίς τη ρητή προηγούμενη έγγραφη συναίνεση του συγγραφέα/δημιουργού. Ο συγγραφέας/δημιουργός διατηρεί το σύνολο των ηθικών και περιουσιακών του δικαιωμάτων.

Τα Εξάρχεια ως τόπος μνήμης:
Προφορικές αφηγήσεις για τον Δεκέμβρη του 2008

Κωνσταντίνος Κοκιασμένος

Επιτροπή Επίβλεψης Διπλωματικής Εργασίας

Επιβλέπουσα καθηγήτρια:

Δέσπω Κριτσωτάκη

Συν-Επιβλέποντες Καθηγητές:

Αντώνης Αντωνίου

Κώστας Κατσάπης

Αθήνα, Ιούλιος 2023

Ευχαριστίες

Η εκπόνηση της παρούσας εργασίας δεν θα ήταν εφικτή χωρίς το επιστημονικό υπόβαθρο και τα γνωστικά εργαλεία που μου παρείχαν οι καθηγητές μου κατά τη φοίτησή μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα Δημόσια Ιστορία του ΕΑΠ. Τους ευχαριστώ όλους θερμά. Ιδιαίτερος ευχαριστώ την επιβλέπουσα καθηγήτριά μου κα Δέσπω Κριτσωτάκη για την αμέριστη υποστήριξη, καθοδήγηση και ενθάρρυνση που μου πρόσφερε. Ευχαριστώ επίσης ιδιαίτερος τον συνεπιβλέποντα καθηγητή κ. Αντώνη Αντωνίου για την καθοριστική βοήθειά του στα πρώτα βήματα της εκπόνησης, όταν ήταν εκείνος επιβλέπων και με οδήγησε από ένα εύρος αναζητήσεων στο οποίο ενδεχομένως να έχανα τον προσανατολισμό μου στο συγκεκριμένο μονοπάτι που ακολούθησα. Θερμότερα και από καρδιάς ευχαριστώ τους πέντε αφηγητές για την εμπιστοσύνη και για τον χρόνο που μου διέθεσαν. Τους ευχαριστώ για τον πλούτο των αφηγήσεών τους ο οποίος μου άνοιξε ορίζοντες, με ενέπνευσε και μου επέτρεψε να προσεγγίσω το θέμα από διαφορετικές οπτικές γωνίες.

Περίληψη

Στις 6 Δεκεμβρίου 2008, στο κέντρο των Εξαρχείων, ο αστυνομικός σε υπηρεσία Επαμεινώνδας Κορκονέας δολοφόνησε τον δεκαπεντάχρονο μαθητή Αλέξανδρο Γρηγορόπουλο. Μια πρωτοφανής για την μεταδικτατορική Ελλάδα εξέγερση ξέσπασε το ίδιο βράδυ στο κέντρο της Αθήνας, επεκτάθηκε σε πολλές άλλες πόλεις και συγκλόνισε τη χώρα για τις επόμενες δύο εβδομάδες. Τα Εξάρχεια, τόπος της δολοφονίας αλλά και τόπος από τον οποίο ξεκίνησε η εξέγερση, έχουν αποτελέσει από τα μεταπολιτευτικά χρόνια αντικείμενο συζήτησης στον δημόσιο λόγο στη βάση κυρίως της πολιτικής δραστηριότητας που διεξάγεται εκεί. Στο πλαίσιο του δημόσιου διαλόγου έχουν παραχθεί διαφορετικές και συχνά αντίπαλες ερμηνείες της ταυτότητας της γειτονιάς. Η παρούσα εργασία επιχειρεί, με εργαλείο τη μέθοδο της προφορικής ιστορίας, να διερευνήσει πτυχές αυτής της ταυτότητας μέσα από τη μνήμη αφηγητών που προέρχονται από διαφορετικά ιδεολογικά, κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια. Επιχειρείται η προσέγγιση των διεργασιών μέσω των οποίων η ταυτότητα του τόπου συμμετέχει στη διαμόρφωση των υποκειμενικών ταυτοτήτων και αντίστροφα, των διεργασιών μέσω των οποίων οι υποκειμενικές ταυτότητες συμμετέχουν στην διαμόρφωση του τόπου. Διερευνάται επίσης η αλληλεπίδραση ιστορικού γεγονότος και τόπου και η επίδραση του ιστορικού γεγονότος στις υποκειμενικές ταυτότητες μέσω των διαφορετικών υποκειμενικών προσλήψεων και ερμηνειών του γεγονότος.

Λέξεις – Κλειδιά

Μνήμη, Ταυτότητα, Χώρος, Τόπος, Εξάρχεια, Δεκέμβρης 2008, Αλέξανδρος Γρηγορόπουλος, Προφορική ιστορία.

Abstract

On the 6th of December 2008, in the center of Exarchia, Epaminondas Korkoneas, an on-duty police officer, shot and killed the fifteen year-old schoolboy Alexandros Grigoropoulos. On the same night, an unheard of -for post dictatorial Greece- uprising erupted in the center of Athens, spreading soon to other cities and shaking Greece for the following two weeks. Exarchia, the sight of the crime but also the sight from where the uprising started, has become since post dictatorial years the object of public debate mainly due to the political activism that takes place there. Within the framework of public debate many different and often opposing interpretations juxtaposed regarding the identity of the neighbourhood. The present thesis, using the method of oral history as a tool, attempts to research aspects of this identity through the memory of narrators from varying ideological, social and cultural backgrounds. Hereby, it is attempted to approach the processes through which the identity of the place participates in the formation of subjective identities and vice versa the processes through which subjective identities participate in the formation of the identity of the place. The interaction of the historical event and the place is likewise researched as well as the impact of the historical event on the subjective perception and interpretation of the event.

Keywords

Memory, Identity, Space, Place, Exarchia, December 2008, Alexandros Grigoropoulos, Oral History.

Περιεχόμενα

Περίληψη	v
Abstract.....	vi
1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	1
1.1 Επιλογή θέματος και ερευνητικά ερωτήματα	1
1.2 Επιλογή της μεθόδου της προφορικής ιστορίας.....	3
1.3 Οι αφηγητές.....	5
1.4 Δομή της εργασίας.....	6
2 ΤΑ ΕΞΑΡΧΕΙΑ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ ΑΦΗΓΗΤΩΝ ΠΡΙΝ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΗ.....	8
2.1 Η σκοπιά του πολιτικά ενεργού υποκειμένου στη γειτονιά	8
2.2 Η σκοπιά του μη πολιτικοποιημένου κατοίκου	13
2.3 Η σκοπιά του περαστικού/εξωτερικού παρατηρητή.....	18
3 Ο ΔΕΚΕΜΒΡΗΣ.....	23
3.1 Τα αίτια του Δεκέμβρη κατά τους αφηγητές.....	23
3.2 Πώς θυμούνται οι αφηγητές τα γεγονότα του Δεκέμβρη.....	30
4 ΤΟ ΑΠΟΤΥΠΩΜΑ ΤΟΥ ΔΕΚΕΜΒΡΗ ΣΤΑ ΕΞΑΡΧΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΑΦΗΓΗΤΕΣ	38
4.1 Συμβολική αποτύπωση	38
4.2 Υλική μνημειακή αποτύπωση και εκδηλώσεις μνήμης.....	48
5 ΕΠΙΛΟΓΟΣ	54
Βιβλιογραφία.....	56

1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1.1 Επιλογή θέματος και ερευνητικά ερωτήματα

Η παρούσα εργασία διερευνά τις διαδικασίες με τις οποίες ο χώρος επενδύεται με νοήματα από τα υποκείμενα, τη συμβολή του χώρου στη συγκρότηση ταυτότητας των υποκειμένων και τη δυνατότητα του ιστορικού γεγονότος να τροποποιήσει ή να μεταβάλλει την ταυτότητα του τόπου και αυτές των υποκειμένων.

Για τον σκοπό αυτό ως τόπος επιλέχθηκε η γειτονιά των Εξαρχείων και ως ιστορικό γεγονός η δολοφονία του Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου στις 6 Δεκεμβρίου 2008 και τα εξεγερσιακά γεγονότα που ακολούθησαν τις επόμενες δύο εβδομάδες.¹ Στην εργασία συνολικά η δολοφονία και τα επακόλουθα γεγονότα θα αναφέρονται ως «Δεκέμβρης».

Πέραν του ερευνητικού ενδιαφέροντος του θέματος με ώθησαν στην επιλογή του και προσωπικοί λόγοι. Τον Δεκέμβριο του 2008 μόλις είχα κλείσει τα 13. Κατοικούσα στο Πεδίον του Άρεως, πολύ κοντά στα Εξάρχεια, και φοιτούσα στο 2^ο Πειραματικό γυμνάσιο στους Αμπελοκήπους. Η είδηση της δολοφονίας του Γρηγορόπουλου με συγκλόνησε όπως και την πλειοψηφία της μαθητικής κοινότητας. Μοιραζόμουν κι εγώ τα αισθήματα πένθους και μεγάλης οργής που προκάλεσαν τη μαζική μαθητική κινητοποίηση του Δεκέμβρη αλλά η ηλικία μου δεν μου επέτρεψε να συμμετάσχω παρά σε έναν μικρό βαθμό. Έτσι τα αισθήματα αυτά δεν είχαν την ευκαιρία να εκφραστούν ούτε να νοσηματοδοτηθούν με σαφήνεια, με αποτέλεσμα ο Δεκέμβρης να αποκτήσει μυθολογικές διαστάσεις στο μυαλό μου. Καθώς μεγάλωνα ο μύθος του Δεκέμβρη επανερχόταν στο μυαλό μου εγείροντας ερωτήματα.

Η φοίτησή μου στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα Δημόσιας Ιστορίας του ΕΑΠ, με εφοδίασε με την οπτική γωνία και τα γνωστικά εργαλεία με τα οποία θα μπορούσα να προσεγγίσω το θέμα. Ήρθα σε επαφή με έννοιες όπως η μνήμη, η συλλογική μνήμη, η αντιμνήμη αλλά και κατανόησα ότι η μνήμη μπορεί να καταστεί εργαλείο προώθησης των συμφερόντων της κεντρικής πολιτικής εξουσίας ή διατήρησης της κυρίαρχης νοοτροπίας αλλά και εργαλείο αντίστασης προς την εξουσία και την κυρίαρχη νοοτροπία.² Το παράδειγμα αυτής της αντίστασης το έβλεπα στις προσπάθειες υπεράσπισης και διατήρησης της μνήμης του Δεκέμβρη στα Εξάρχεια από πολιτικές συλλογικότητες που εδράζονται στην περιοχή.

Στο μεταπτυχιακό εξοικειώθηκα επίσης με την έννοια του χώρου ως μιας από τις παραμέτρους μέσα από τις οποίες μπορούμε να διερευνήσουμε και να αναλύσουμε την

¹ Αντώνης Λιάκος, *Ο ελληνικός 20ος αιώνας*, (Αθήνα: Πόλις, 2019), 605-10.

² Αθηνά Αθανασίου, «Το μαύρο στην πλατεία: Χαρτογραφώντας την απαγορευμένη μνήμη», στο *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, επιμ. Κώστας Γιαννακόπουλος, Γιάννης Γιαννιτσιώτης (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010), 228-9.

ανθρώπινη κατάσταση.³ Τις δύο τελευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα το ενδιαφέρον των κοινωνικών επιστημών ως προς τη μελέτη της ανθρώπινης κατάστασης εστίασε περισσότερο στη σκοπιά του υποκειμένου, συνυπολογίζοντας το εκάστοτε πολιτισμικό υπόβαθρό του, τάση η οποία ονομάστηκε και «πολιτισμική στροφή».⁴ Μέσα σε αυτό το πλαίσιο αναγνωρίστηκε ο χώρος ως ένας από τους παράγοντες που διαμορφώνουν το πολιτισμικό υπόβαθρο των υποκειμένων ερχόμενος έτσι στο προσκήνιο της έρευνας. Μέχρι την πολιτισμική στροφή η ιστοριογραφική τάση ήταν αφενός επηρεασμένη από την παραδοσιακή γεωνοτολογική ιστορία αλλά και τις μεταγενέστερες αυτής επιρροές του μαρξισμού και της συμβολής των Annales που έφερναν στο προσκήνιο τις δομές, τη μακρά διάρκεια και τους περιορισμούς που θέτει το περιβάλλον στην εμπρόθετη δράση. Σύμφωνα με αυτή την τάση το άτομο εξεταζόταν ως γρανάζι του συστήματος και ο χώρος ως παράγοντας που λειτουργούσε περισσότερο ντετερμινιστικά στη διαμόρφωση των ατόμων. Η εστίαση επικεντρωνόταν στους τρόπους με τους οποίους ο χώρος διαμορφώνει το άτομο αλλά και το περιορίζει. Μετά την πολιτισμική στροφή η εστίαση επικεντρώθηκε στο πώς το άτομο μπορεί να αποφεύγει αυτούς τους περιορισμούς ή και να αντιστέκεται σε αυτούς ή και να χρησιμοποιεί τον χώρο για να δηλώσει την αντίστασή του στους περιορισμούς που θέτει η δομή.⁵

Σε αυτή τη συζήτηση επιδραστικότερες ήταν οι συμβολές των Michel Foucault και Henri Lefebvre μέσα από τη σκέψη των οποίων έγινε κατανοητό ότι στη μελέτη της ανθρώπινης κοινωνίας πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη μας τις ενδεχομενικότητες και εξαρτήσεις που εισάγει στην ανάλυση η έννοια «χώρος». Εκκινώντας από αυτή την αφετηρία, μια σειρά στοχαστών όπως ο David Harvey, ο Derek Gregory, ο Edward Soja και η Doreen Massey, κατανόησαν τον χώρο ως αποτέλεσμα ιστορικών διαδικασιών.⁶

Η συνομιλία μεταξύ των κοινωνικών επιστημών σχετικά με την έννοια του χώρου συνέβαλε στην κατανόηση ότι ο χώρος παράγει και παράγεται από τις ιεραρχικές δομές της κοινωνίας και τις σχέσεις εξουσίας που τη διέπουν αλλά και τις διαδικασίες πειθάρχησης και μη πειθάρχησης των υποκειμένων στο πλαίσιο αυτών των σχέσεων εξουσίας. Μέσα από τη μελέτη της πόλης ως το πλαίσιο μέσα στο οποίο διαφαίνονται οι σχέσεις εξουσίας και μέσα από την κατανόηση του πώς οι δομές εξουσίας, ο πολιτισμός και η αγορά ασκούν επίδραση στη διαμόρφωση του αστικού χώρου, ο προβληματισμός σε σχέση με τον χώρο και τον τόπο συνδέθηκε με τις ενσώματες πρακτικές με τις οποίες παράγεται ο κοινωνικός χώρος. Η μελέτη των ενσώματων πρακτικών συμβάλλει στην κατανόηση των πολιτικών συμπερίληψης και αποκλεισμού οι οποίες διαμορφώνουν το αστικό περιβάλλον. Το

---

³ Kenneth E. Foote, Maoz Azaryahu, «Toward a geography of memory: Geographical dimensions of public memory and commemoration», *Journal of Political and Military Sociology*, τόμος 35, τεύχος 1, 2007: 125-144.

⁴ Gérard Noiriel, *Τι είναι η σύγχρονη ιστορία* (Αθήνα: Gutenberg, 2005), 190-1.

⁵ Δήμητρα Λαμπροπούλου, «Πόλη, μνήμη και προφορική ιστορία», στο *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, επιμ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη κ.α. (Αθήνα: Πλέθρον, 2016), 12.

⁶ Ελένη Γουρνέλου, «Χώρος, Μνήμη και Ετερότητα στο κέντρο της Αθήνας: Η “Πλατεία Βικτωρίας” μέσα από τις αναπαραστάσεις των Ελλήνων» (Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2013), 19-20, 26.

υποκείμενο, βιώνοντας το περιβάλλον, είτε συναινεί είτε αντιστέκεται σε αυτή τη χωρική οργάνωση λαμβάνοντας έτσι μέρος στη διαμόρφωσή του.⁷

Η συγκρότηση του αστικού περιβάλλοντος διατηρεί στενούς δεσμούς με όλες σχεδόν τις μορφές της μνήμης: πολιτισμική, επικοινωνιακή, συλλογική, ατομική, θεσμική, ανεπίσημη, δημόσια, ιδιωτική.⁸ Η προφορική ιστορία, τοποθετώντας στο επίκεντρο της έρευνας την υποκειμενικότητα, δίνει την ευκαιρία να εκφραστούν οι πολλαπλές μνήμες των πόλεων. Συνεπώς, η προφορική ιστορία μπορεί να αποτελέσει κατάλληλο εργαλείο για τη διερεύνηση της σχέσης του αστικού χώρου με τη μνήμη και το ιστορικό γεγονός.⁹ Με αυτό το κριτήριο επέλεξα τη μέθοδο της προφορικής ιστορίας και διερεύνησα το θέμα μου μέσω προφορικών αφηγήσεων.

Με βάση τα παραπάνω, τα ερευνητικά ερωτήματα που επιχειρεί να διερευνήσει η εργασία είναι τα εξής:

Ποιο είναι το σημαίνον «Εξάρχεια» για τους αφηγητές τόσο πριν τον Δεκέμβρη όσο και μετά από αυτόν; Ο Δεκέμβρης, ως ιστορικό γεγονός, έχει τροποποιήσει ή μεταβάλλει την εικόνα των Εξαρχείων στη μνήμη των αφηγητών και με ποιους τρόπους;

Πώς το συγκεκριμένο γεγονός εγγράφηκε στη μνήμη του τόπου, σύμφωνα με τους αφηγητές;

Από ποιους παράγοντες εξαρτάται το πώς βλέπουν οι αφηγητές τα Εξάρχεια;

Έχουν συμβάλει τα Εξάρχεια στη συγκρότηση της ταυτότητας των αφηγητών και μέσω ποιων διεργασιών; Και αντίστροφα, έχουν οι αφηγητές συμβάλει στη διαμόρφωση της ταυτότητας των Εξαρχείων και μέσω ποιων διεργασιών;

Με ποιους τρόπους προκύπτει από το υλικό των συνεντεύξεων η ταυτότητα και η ετερότητα με βάση τον τόπο, το «μέσα» και το «έξω» από τα Εξάρχεια;

1.2 Επιλογή της μεθόδου της προφορικής ιστορίας

Η διαδικασία με την οποία ο χώρος επενδύεται με νοήματα είναι κεντρική στην προσπάθεια να μελετηθούν οι μνήμες του αστικού περιβάλλοντος αφού επηρεάζει τις υποκειμενικές ταυτότητες όσο και επηρεάζεται από αυτές.¹⁰ Η προφορική ιστορία προσφέρεται για να μελετηθούν αυτές οι ταυτότητες εφόσον μέσα από την προφορική μαρτυρία τα υποκείμενα δεν εξιστορούν απλώς γεγονότα αλλά αποκαλύπτουν και τον τρόπο με τον οποίο αντιλήφθηκαν και ερμήνευσαν αυτά τα γεγονότα. Μέσα από την αυτοβιογραφική αφήγηση τα άτομα αποκαλύπτουν πτυχές της ταυτότητάς τους, επιτρέποντάς μας να κατανοήσουμε σε έναν βαθμό τους λόγους για τους οποίους ερμήνευσαν τα γεγονότα όπως τα ερμήνευσαν

⁷ Στο ίδιο, 18-21.

⁸ Δήμητρα Λαμπροπούλου, «Πόλη, μνήμη και προφορική ιστορία», στο *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, επιμ. Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη κ.α. (Αθήνα: Πλέθρον, 2016), 13.

⁹ Στο ίδιο, 16-7.

¹⁰ Στο ίδιο, 16.

αλλά και αν και πώς αυτή η ερμηνεία έχει μεταβληθεί και τροποποιηθεί με την πάροδο του χρόνου και τις ιστορικές και κοινωνικές αλλαγές.¹¹

Η προφορική αφήγηση αντλεί από τις λογοθετικές κατασκευές που ήταν διαθέσιμες τη στιγμή της εμπειρίας αλλά και τη στιγμή της εξιστόρησής της. Μέσω αυτών των λογοθετικών κατασκευών μπορούμε να προσεγγίσουμε τις κυρίαρχες και τις μη κυρίαρχες ιδεολογίες και νοοτροπίες μέσα από τις οποίες παράγονται αυτές οι λογοθετικές κατασκευές.¹²

Γνωρίζοντας ότι η μνήμη κατασκευάζεται με βάση τόσο ατομικές όσο και συλλογικές νοοτροπίες μπορούμε να έρθουμε σε επαφή με το πλήθος των ομάδων στις οποίες ανήκουν οι αφηγητές και να αντλήσουμε πληροφορίες για το πώς αυτές έχουν διαμορφώσει αλλά και διαμορφωθεί από τον χώρο που αποτελεί το αντικείμενο μελέτης.¹³

Η μέθοδος της ευέλικτης συνέντευξης η οποία ακολουθήθηκε στην εργασία επιτρέπει την προσαρμογή των ερωτημάτων στην προσωπικότητα και τη βιογραφία του κάθε αφηγητή. Κατά τη διάρκεια της συνέντευξης τα προκαθορισμένα ερωτήματα μπορούν να τροποποιηθούν αλλά και να δημιουργηθούν νέα. Το κλίμα ελεύθερης συζήτησης επιτρέπει στους αφηγητές να αναπτύξουν γύρω από το θέμα της εργασίας αφηγήσεις ζωής. Τους αφήνει χώρο να αναστοχαστούν σχετικά με τα ερωτήματα και πιθανόν να τροποποιήσουν ή και να μεταβάλλουν τις ερμηνείες τους. Επίσης, επειδή η μνήμη είναι ενεργητική, στο πλαίσιο μιας ελεύθερης συνέντευξης μπορεί να διευρυνθεί το φάσμα της μνημονικής διαδικασίας.¹⁴

Σημαντικό εργαλείο της προφορικής ιστορίας, το οποίο αξιοποιείται στην εργασία αυτή, είναι και η δυνατότητα άντλησης της πληροφορίας όχι μόνο από τον λόγο καθ' εαυτό αλλά και από το λεξιλόγιο που επιλέγεται, το ύφος, τον τόνο, τον χρωματισμό της φωνής και την κινησιολογία που συνοδεύουν τον λόγο.

Τέλος, κατά την εκπόνηση της εργασίας, λήφθηκε υπόψη ότι το αποτέλεσμα της προφορικής συνέντευξης είναι πάντοτε αποτέλεσμα της επικοινωνίας δύο υποκειμενικότητας.¹⁵ Επέλεξα ένα θέμα το οποίο έχει πολιτικό αλλά και συγκινησιακό φορτίο για μένα όπως εξήγησα παραπάνω. Εύλογα, διαχειριζόμενος ένα θέμα με σημαίνουσες πολιτικές προεκτάσεις βρέθηκα κατά στιγμές να ταυτίζομαι ιδεολογικά και συγκινησιακά με κάποιους αφηγητές ενώ να διαφωνώ με άλλους. Ήταν σίγουρα μια πρόκληση να μην αφήσω τον πολιτικό μου προσανατολισμό αλλά και τυχόν προκαταλήψεις να θολώσουν την αντίληψη και την κρίση μου στη διαδικασία των συνεντεύξεων και της ανάλυσης. Σε κάθε περίπτωση, το αποτέλεσμα της εργασίας ασφαλώς εμπεριέχει και τη

---

¹¹ Luisa Passerini, «Work, ideology and consensus under Italian fascism», *History Workshop Journal*, 8 (1979), 82-108.

¹² Νίκος Παναγιωτόπουλος, «Η μαρτυρία του ερευνητή και η έρευνα της μαρτυρίας», *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών* 107, Α' ειδικό τεύχος (2002): 61-7.

¹³ Maurice Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη* (Αθήνα: Παπαζήσης, 2013), 157.

¹⁴ Paul Thompson, *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία* (Αθήνα: Πλέθρον, 2002), 276-8.

¹⁵ Lynn Abrams, *Θεωρία προφορικής ιστορίας* (Αθήνα: Πλέθρον, 2014), 81.

δική μου συνειδητή ή ασυνείδητη επίδραση στις ερμηνείες των αφηγητών κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων και μόνο από την παρουσία μου εκεί ως ερευνητή.

1.3 Οι αφηγητές

Τα κριτήρια επιλογής των αφηγητών διαμορφώθηκαν σε σχέση με τους δύο πόλους της εργασίας: τον τόπο Εξάρχεια και το ιστορικό γεγονός του Δεκέμβρη. Προκειμένου να διερευνήσω τη σχέση των δύο αυτών πόλων, αναζήτησα αφηγητές με τις παρακάτω ιδιότητες:

α) Κάτοικοι που συνδέονται με την πολιτική ταυτότητα των Εξαρχείων· β) κάτοικοι με διαφορετικές πολιτικές ταυτότητες· γ) άτομα που συμμετείχαν ενεργά στον Δεκέμβρη· δ) άτομα που παρακολουθούσαν ως εξωτερικοί παρατηρητές· ε) αφηγητές/ήτριες από διαφορετικές ηλικιακές ομάδες

Κατέληξα στους παρακάτω πέντε αφηγητές για την προστασία των προσωπικών δεδομένων των οποίων χρησιμοποιήθηκαν ψευδώνυμα:

Χριστίνα: Γεννήθηκε το 1962. Χήρα, μητέρα μιας 27χρονης κόρης. Συνταξιούχος σύμβουλος επιχειρήσεων. Σπουδές οικονομικών σε ιδιωτικό κολέγιο. Παιδί αστικής οικογένειας, πατέρας δικηγόρος, μητέρα οικιακά. Μεγάλωσε στα Εξάρχεια όπου έζησε ως το 1993, όταν παντρεύτηκε και μετακόμισε στην Γλυφάδα. Το 2013 η οικονομική κρίση έπληξε την οικογένειά της αναγκάζοντάς την να επιστρέψει στα Εξάρχεια, όπου είχε ιδιόκτητη κατοικία. Παρακολούθησε τον Δεκέμβρη μέσω των ΜΜΕ από την απόσταση της Γλυφάδας. Η Χριστίνα είναι οικογενειακή γνωστή. Χωρίς οι σχέσεις να είναι ιδιαίτερα στενές έχουμε αμφοτεροί εικόνα ο ένας της κοσμοθεωρίας του άλλου αλλά και των πολιτικών του πεποιθήσεων.

Ειρήνη: Γεννήθηκε το 1972. Είναι διαζευγμένη, μητέρα ενός αγοριού 14 ετών. Μουσικός. Σπουδές στην Αθήνα και το Παρίσι. Κάτοικος των Εξαρχείων από το 2008. Παιδί χωρισμένων γονιών. Πατέρας σκηνοθέτης θεάτρου, μητέρα ιστορικός. Από 4 ως 11 ετών έζησε στο Παρίσι, όπου σπούδαζε η μητέρα της. Επιστρέφοντας στην Αθήνα φοίτησε στο Γαλλικό σχολείο Αγίας Παρασκευής. Από την εφηβεία της ανέπτυξε κινηματική δράση στον ευρύτερο αντιεξουσιαστικό χώρο με έδρα τα Εξάρχεια. Συμμετείχε στον Δεκέμβρη αλλά όχι όσο θα ήθελε επειδή ήταν έγκυος 8 μηνών. Η Ειρήνη ανήκει στο συγγενικό μου περιβάλλον μου.

Φίλιππος: Γεννημένος το 1977. Αγαμος χωρίς παιδιά. Σκηνοθέτης κινηματογράφου και οπερατέρ. Σπουδές κινηματογράφου σε πανεπιστήμια του Λονδίνου. Παιδί χωρισμένων γονιών, πατέρας σκηνοθέτης κινηματογράφου, μητέρα σκηνογράφος. Μεγάλωνε με τον πατέρα του στην Κηφισιά και επισκεπτόταν τα σαββατοκύριακα τη μητέρα του που κατοικούσε στα Εξάρχεια. Κάτοικος Εξαρχείων από τα 23 του ως πριν τέσσερα χρόνια. Πολιτικοποιημένος από τότε στον χώρο μεταξύ εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς και αναρχίας. Συμμετείχε ενεργά στα γεγονότα του Δεκέμβρη σε όλη τη διάρκειά τους. Ο Φίλιππος είναι φίλος της μητέρας μου. Προσωπικά δεν τον γνώριζα πριν τη συνέντευξη.

Χάρης: Γεννημένος το 1977. Εικαστικός, σκηνογράφος, designer. Σπουδές στην Αθήνα, το Λονδίνο και την Πράγα. Κατοικεί με τη σύντροφο και τα δύο παιδιά τους στους Αμπελοκήπους. Μεγάλωσε στο Μαρούσι. Τα Εξάρχεια αποτέλεσαν τόπο διασκέδασης κατά την εφηβεία του. Τον Δεκέμβρη του 2008 ζούσε στο Μαρούσι και παρακολούθησε τα γεγονότα από απόσταση. Ο Χάρης ανήκει στο συγγενικό μου περιβάλλον.

Μυρτώ: Γεννημένη το 1989. Άγαμη χωρίς παιδιά. Σερβιτόρα σε εστιατόριο των Εξαρχείων. Κάτοικος Πλατείας Βικτωρίας. Μεγάλωσε στην Αγία Παρασκευή. Από τα 12, όταν χάρισαν οι γονείς της, επισκεπτόταν τα σαββατοκύριακα τον πατέρα της στα Εξάρχεια. Η ίδια κατοικούσε στα Εξάρχεια από το 2012-13 μέχρι το 2021. Από την εφηβεία της δραστηριοποιείται στην κινηματική δράση στον ευρύτερο αντιεξουσιαστικό χώρο με έδρα τα Εξάρχεια. Συμμετείχε ενεργά στα γεγονότα του Δεκέμβρη σε όλη τη διάρκειά τους. Η Μυρτώ είναι αδελφή ενός συμμαθητή και φίλου μου από το σχολείο. Την ίδια γνώριζα ελάχιστα. Την αναζήτησα γνωρίζοντας για τη συμμετοχή της στον Δεκέμβρη.

Αφηγητές	Χρονολογία γέννησης	Ηλικία το 2008	Απασχόληση	Απασχόληση τον Δεκέμβριο του 2008	Τόπος σημερινής κατοικίας	Κάτοικος Εξαρχείων από - έως	Συμμετοχή στον Δεκέμβρη
Χριστίνα	1962	46	Συνταξιούχος	Σύμβουλος επιχειρήσεων	Εξάρχεια	1963-1993 2013-σήμερα	Όχι
Ειρήνη	1972	36	Μουσικός	Πιανίστα σε θεατρική παράσταση	Εξάρχεια	2008-σήμερα	Δευτερεύουσα
Φύλιπος	1975	33	Σκηνοθέτης Κινημ/φου	Ρεπόρτερ σε διαδικτυακή εφημερίδα	Νεάπολη	2000-2018	Πρωτεύουσα
Χάρης	1977	31	Σκηνογράφος Designer	Σκηνογράφος Designer	Αμπελόκηποι	Ποτέ	Όχι
Μυρτώ	1989	19	Σερβιτόρα	Σπουδάστρια σε ιδιωτικό ΙΕΚ	Πλατεία Βικτωρίας	2012-2021	Πρωτεύουσα

1.4 Δομή της εργασίας

Η εργασία δομήθηκε στις παρακάτω πέντε ενότητες: 1. Εισαγωγή, 2. Τα Εξάρχεια στη μνήμη των αφηγητών πριν τον Δεκέμβρη, 3. Ο Δεκέμβρης, 4. Το αποτύπωμα του Δεκέμβρη στα Εξάρχεια κατά τους αφηγητές, 5. Επίλογος.

Η Εισαγωγή περιέχει τέσσερα κεφάλαια. Στο πρώτο αναλύεται το ιστοριογραφικό πλαίσιο στο οποίο εγγράφεται η εργασία καθώς και οι ερευνητικοί και προσωπικοί λόγοι για τους οποίους επιλέχθηκε το θέμα. Στο δεύτερο κεφάλαιο αναλύονται οι λόγοι της επιλογής της προφορικής ιστορίας ως μεθόδου έρευνας. Στο τρίτο κεφάλαιο γίνεται συνοπτική παρουσίαση των αφηγητών και στο τέταρτο αναλύεται η δομή της εργασίας.

Στις ενότητες 2, 3 και 4 περιέχεται η ανάλυση των δεδομένων. Στη δεύτερη ενότητα αναλύεται η εικόνα των προ του Δεκέμβρη Εξαρχείων όπως έχει αποτυπωθεί στη μνήμη του κάθε αφηγητή και όπως την ανασύρει και την ερμηνεύει στον χρόνο της συνέντευξης.

Χωρίζεται σε τρία κεφάλαια ανάλογα με τη σχέση του καθενός με τη γειτονιά. Τρεις αφηγητές/τριες μιλούν από τη σκοπιά του πολιτικά ενεργού στα Εξάρχεια, μία από την σκοπιά του μη πολιτικά ενεργού κατοίκου και ένας από τη σκοπιά του εξωτερικού παρατηρητή.

Στην τρίτη ενότητα αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο οι αφηγητές θυμούνται και ερμηνεύουν τα γεγονότα του Δεκέμβρη. Στο πρώτο κεφάλαιο αναζητούν τα αίτια τόσο της δολοφονίας όσο και των επακόλουθων γεγονότων και την ενδεχόμενη αιτιακή σχέση του Δεκέμβρη με τα Εξάρχεια. Στο δεύτερο κεφάλαιο αφηγούνται τα γεγονότα όπως τα βίωσαν είτε συμμετέχοντας είτε ως παρατηρητές.

Στην τέταρτη ενότητα εξετάζεται το αποτύπωμα του Δεκέμβρη στα Εξάρχεια κατά τους αφηγητές σε δύο κεφάλαια, αυτό που εξετάζει τη συμβολική και αυτό που εξετάζει την υλική αποτύπωσή του στη γειτονιά.

Στον επίλογο παρατίθενται τα συμπεράσματα της εργασίας.

2 ΤΑ ΕΞΑΡΧΕΙΑ ΣΤΗ ΜΝΗΜΗ ΤΩΝ ΑΦΗΓΗΤΩΝ ΠΡΙΝ ΤΟΝ ΔΕΚΕΜΒΡΗ

2.1 Η σκοπιά του πολιτικά ενεργού υποκειμένου στη γειτονιά

Σύμφωνα με τους A.L Stoler και K. Strassler, η μνήμη είναι η διαδικασία με την οποία οι άνθρωποι ερμηνεύουν τη ζωή τους, εξηγούν αυτό που υπήρξαν, αυτό που τελικά έγιναν και αυτό που ελπίζουν ότι θα είναι.¹⁶ Η διαδικασία της ενθύμησης είναι ενεργητική. Η μνήμη συγκροτείται από την ανάμειξη του ατομικού με το συλλογικό, άρα οι αφηγήσεις αντλούν στοιχεία από ευρύτερες αντιλήψεις, δημόσιες αναπαραστάσεις και τη θέση των αφηγητών σε αυτές αλλά και το προσωπικό βίωμα.¹⁷

Ανασύροντας από τη μνήμη τους αναμνήσεις, οι αφηγητές δεν αρκούνται σε απλή παράθεσή τους αλλά μέσω του λεξιλογίου που επιλέγουν και της θυμικής τους συμμετοχής στην αφήγηση, φανερώνουν ότι η αφήγησή τους εντάσσεται στα κοινωνικά πλαίσια μνήμης που τους έχουν διαμορφώσει, αυτά που θεωρούν αποδεκτά οι ομάδες στις οποίες οι αφηγητές πιστεύουν ότι ανήκουν. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια οι αφηγητές εκτυλίσσουν τις αφηγήσεις τους παράγοντας συγκεκριμένα νοήματα.

Ένα από τα πλαίσια της μνήμης, σύμφωνα με τον Halbwachs, είναι ο χώρος. Για να ανακληθεί οργανωμένα μια ανάμνηση και να διατυπωθεί σε αφήγηση χρειάζεται να στηριχθεί σε μια χωρική εικόνα εφόσον εξ αρχής στην εικόνα αυτή οικοδομήθηκε.¹⁸ Σε αντίστροφη διαδικασία, η αναφορά σε έναν τόπο μπορεί να αρκέσει ώστε να ενεργοποιηθεί η μνήμη. Οι αφηγητές μου, στην ερώτηση τι είναι γι' αυτούς τα Εξάρχεια απάντησαν ανακαλώντας προσωπικά βιώματα που σηματοδότησαν τη σχέση τους με την περιοχή, συνθέτοντας με πρώτη ύλη τις αναμνήσεις τους ερμηνείες του προσωπικού τους παρελθόντος, της παροντικής τους ταυτότητας αλλά και της ταυτότητας που αποδίδουν στον τόπο «Εξάρχεια». Μέσα από τις αφηγήσεις τους διαφαίνονται διαφορετικές όψεις αυτής της ταυτότητας. Διαφαίνεται ακόμα ο τρόπος με τον οποίο ο τόπος δεν περιορίζεται στον χώρο όπου διαδραματίζονται συμβάντα αλλά γίνεται ενεργός μέτοχος στη διαμόρφωση της ανθρώπινης ζωής.¹⁹ Ο τόπος διαμορφώνει την ταυτότητά του από τα υποκείμενα και τα υποκείμενα διαμορφώνονται από τον τόπο. Αυτό αναδεικνύουν οι αφηγήσεις τριών από τις/τους πέντε αφηγήτριες/τες μου, της Ειρήνης, της Μυρτώς και του Φίλιππου, από τις οποίες προκύπτει ότι επέλεξαν συνειδητά τα Εξάρχεια κατά την εφηβεία τους ως υλικό και συμβολικό τόπο οικοδόμησης της ταυτότητάς τους.

Η Ειρήνη (1972) θυμάται την πρώτη φορά που βρέθηκε στα Εξάρχεια με κάθε λεπτομέρεια. Ήταν 14 χρονών και την πήγε εκεί μια συμμαθήτριά από το Γαλλικό σχολείο Αγίας

¹⁶ Ann Laura Stoler, Karen Strassler, «Memory-Work in Java: A Cautionary Tale», στο *The Oral History Reader*, 2η έκδ., επιμ. Robert Perks, Alistair Thomson (Λονδίνο: Routledge, 2006), 288.

¹⁷ Annette Kuhn, *Family Secrets: Acts of Memory and Imagination* (Λονδίνο: Verso, 1995, (002), 4-5.

¹⁸ Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, 156-7.

¹⁹ Foote, Azaryahu, «Toward a geography of memory», 125-144.

Παρασκευής και στενή φίλη της που έμενε στη γειτονιά. Η Ειρήνη κατοικούσε στην Πλάκα. Στα 50 της, δίνοντας τη συνέντευξη, θυμάται ακόμα ότι ήταν Νοέμβρης, ότι φιλόβρεχε εκείνο το απόγευμα, θυμάται πού κάθισαν, τους ανθρώπους που συνάντησαν, θυμάται ότι:

Ήτανε τρομερή εμπειρία γιατί ήτανε διάφοροι περιεργοί τύποι, όλοι μιλάγανε μεταξύ τους καταρχήν, με το που κάτσαμε αμέσως μας πιάσανε την κουβέντα και είναι ένα -δεν ξέρω πώς να στο εξηγήσω ρε παιδί μου- ένιωσα ότι οκ, εγώ εδώ ανήκω. Τέλος.²⁰

Εξηγεί ότι το συναίσθημα που ένιωσε μπορεί να οφειλόταν και στη μεγάλη μοναξιά που βίωνε για δύο χρόνια μετά το «ξερίζωμά» της, όπως λέει, από το Παρίσι στα 11 χρόνια της και την επιστροφή της στην Αθήνα: «Ένιωσα ότι ξαναβρίσκω μια οικογένεια».

Άρχισε να συχνάζει στην πλατεία Εξαρχείων, κρυφά από τους γονείς της, αφού όπως λέει:

[...] ήταν τότε [δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80] πολύ κακόφημη η πλατεία, δεν ήταν όπως τώρα που έχει μαγαζιά, καφετέριες, μπαρ, δηλαδή όλη η νεολαία βγαίνει στα Εξάρχεια. Τότε δεν έπαιζε αυτό...²¹

Όταν έμαθε τελικά η μητέρα της, αρκετούς μήνες μετά, πως σύχναζε στα Εξάρχεια, η Ειρήνη την έβαλε απέναντί της, στην πολυθρόνα, όπως λέει, και της είπε:

Εγώ αυτή είμαι, πηγαίνω στα Εξάρχεια, έχω πάει και σε πορείες αναρχικών, όλο τον χειμώνα σου έλεγα ψέματα, σου έλεγα πάω σινεμά, πάω στην καφετέρια αλλά εγώ πήγαινα στην πλατεία Εξαρχείων. Εκεί μου αρέσει, εκεί ανήκω, κι άμα σ' αρέσει.²²

Τι ήταν αυτό στο οποίο ήθελε η Ειρήνη να ανήκει; Φαίνεται να είναι ένα σύνολο συμπεριφορών, εικόνων, ακουσμάτων, τρόπων έκφρασης και διασκέδασης που όλα ενείχαν το στοιχείο της αντίδρασης προς αυτό που εκείνη έβλεπε ως κατεστημένο. Ακόμη και το γεγονός ότι σύχναζε σε μια περιοχή που δεν θα ενέκριναν οι γονείς της, προσέδιδε στα Εξάρχεια τον αντισυμβατικό χαρακτήρα που την έλκυε στην περιοχή. Θεωρεί επίσης πως έπαιξε σημαντικό ρόλο η μουσική στη διαμόρφωση της ταυτότητάς της αλλά και των ιδεολογικών της επιλογών κυρίως μέσα από στίχους που την εξέφραζαν. Τα μουσικά είδη τα οποία επέλεγε, όπως το ροκ ή η πανκ, ενείχαν το αντισυμβατικό στοιχείο. Στα Εξάρχεια ήρθε σε επαφή με το κοινό αυτών των μουσικών ειδών αλλά και με το στυλ, το ντύσιμο και

²⁰ Συνέντευξη Ειρήνης στον Κωνσταντίνο Κοκιασμένο, 06/05/2022.

²¹ Στο ίδιο.

²² Στο ίδιο.

τις συνήθειες που αυτά εκπροσωπούσαν.²³ Έχει ενδιαφέρον ότι αυτό που περιγράφει η Ειρήνη μέσα από την υποκειμενική, βιωματική της ματιά ότι βρήκε στα Εξάρχεια φαίνεται να εντάσσεται στο ευρύτερο πλαίσιο διαμόρφωσης ατομικών και συλλογικών ταυτοτήτων που είχε αρχίσει να εξελίσσεται στον αστικό χώρο με κέντρο τα Εξάρχεια από τις αρχές της δεκαετίας του '80. Βασικός μοχλός επιρροής αυτών των ταυτοτήτων ήταν οι νέες πολιτισμικές μορφές που εισέρρεαν από την Ευρώπη και την Αμερική σε μαζικό επίπεδο από τη Μεταπολίτευση και μετά. Αυτές οι πολιτισμικές μορφές συνοδεύονταν από νέα αξιακά, ιδεολογικά και συμπεριφορικά συστήματα.²⁴

Η Ειρήνη αναφέρει:

Ήδη είχα αρχίσει να ακούω τέτοια μουσική [ροκ και πανκ], είχα αρχίσει μια κοινωνική ευαισθητοποίηση η οποία είχε προέλθει από τη μουσική και τους στίχους.²⁵

Οι «διάφοροι περίεργοι τύποι» με τους οποίους ένωσε εγγύτητα στην πρώτη της παρουσία στα Εξάρχεια, ουσιαστικά προσωποποιούσαν αυτό το συμπεριφορικό, ενδυματολογικό ύφος που της είχε κινήσει το ενδιαφέρον από τα μουσικά της ακούσματα. Φαίνεται πως τα μουσικά ακούσματα στα οποία αναφέρεται, η ροκ και η πανκ, συναντήθηκαν και με την κοινωνική ευαισθητοποίηση που επίσης αναφέρει και συνέβαλλαν στην πολιτικοποίησή της. Η ροκ και η πανκ ενείχαν πολιτικά χαρακτηριστικά, έναν αντιεμπορευματικό και γενικότερα κριτικό χαρακτήρα που επανασημασιοδότησε την πολιτική στάση και στράτευση μερίδας νέων της εποχής. Οι εναλλακτικοί τρόποι διασκέδασης, εμφάνισης, χρήσης του δημόσιου χώρου ανάγουν το προσωπικό σε πολιτικό δημιουργώντας νέες πολιτικές ταυτότητες με ριζοσπαστικό χαρακτήρα που δεν ταυτίζονται με την παραδοσιακή αριστερά. Το κέντρο αυτών των διεργασιών από τα τέλη της δεκαετίας του '70 είναι τα Εξάρχεια.²⁶ Η Ειρήνη πράγματι συμμετείχε σε αυτή την διαδικασία, πολιτικοποιήθηκε μέσα από τις νέες αυτές εισαγόμενες πολιτισμικές μορφές. Εντάχθηκε στην ευρύτερη εξωκοινοβουλευτική αριστερά και τον αναρχικό χώρο. Δραστηριοποιείται σε αυτόν τον χώρο ως σήμερα, με έδρα πάντα τα Εξάρχεια.

Βλέπουμε ότι η Ειρήνη βρήκε έναν χώρο ήδη διαμορφωμένο σε υλικό και συμβολικό επίπεδο από τις ομάδες που σύχναζαν ήδη εκεί και επέλεξε να ενταχθεί σε αυτόν και με τη σειρά της να συμμετάσχει ενεργά στην εκ νέου διαμόρφωσή του. Ανάλογη πορεία διέτρεξαν και ο Φίλιππος (1975) και η Μυρτώ (1989).

²³ Γιάννης Κολοβός, «Νεανικές υποκουλτούρες, αστικοί νομαδισμοί... Η πορεία της σκηνής πανκ στην Αθήνα από το 1979 έως σήμερα», στο *Η μνήμη αφηγείται την πόλη*, 172-4.

²⁴ Πάνος Παπαδημητρόπουλος, «Προσεγγίζοντας τον Πολιτισμό της Συλλογικής Δράσης. Πρακτικές κοινωνικότητας και παραγωγή της πολιτικής υποκειμενικότητας στο αναρχικό ρεύμα της Αθήνας» (Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2018), 41.

²⁵ Συνέντευξη Ειρήνης.

²⁶ Παπαδημητρόπουλος, «Προσεγγίζοντας τον Πολιτισμό της Συλλογικής Δράσης», 40-44.

Η πολιτική δραστηριότητα του Φίλιππου αποτελεί κεντρικό στοιχείο της ταυτότητάς του. Δραστηριοποιείται πολιτικά μέσα από τον ευρύτερο χώρο της εξωκοινοβουλευτικής αριστεράς και της αναρχίας από τα 23 του χρόνια ως σήμερα, στα 47 του, με κέντρο δράσης τα Εξάρχεια στα οποία και κατοικούσε έως πριν τέσσερα χρόνια. Παιδί χωρισμένων γονιών, μεγαλώνοντας στη δεκαετία του '80, κατοικούσε με τον πατέρα του στο Κεφαλάρι Κηφισιάς και περνούσε τα σαββατοκύριακα στη μητέρα του, στα Εξάρχεια. Θυμάται ως σήμερα τον ενθουσιασμό που ένιωθε όταν πήγαινε στη μητέρα του, όχι μόνο επειδή θα έβλεπε εκείνη, «αλλά λόγω της ζωντανής και ζωηρής γειτονιάς που ήταν τα Εξάρχεια». Τονίζει την αντίθεση Εξαρχείων - Κεφαλαρίου και περιγράφει το Κεφαλάρι ως ένα «καμένο βασίλειο. Μια απίστευτη ηρεμία μεν, ερημιά δε. Και μ' έπιανε η ψυχή μου κυριολεκτικά».²⁷ Σημαντική ήταν για τον Φίλιππο η επιρροή του αριστερού ιδεολογικού υπόβαθρου της οικογένειάς του αλλά κυρίως του πατριού του στα παιδικά του χρόνια. Φέρνει στη συνέντευξη θετικές αναμνήσεις από τις βόλτες τους με τη μοτοσυκλέτα στα Εξάρχεια και τον τρόπο με τον οποίο ο πατριός του τού ερμήνευε τον χώρο και αυτό που διαδραματιζόταν εκεί. Ενδεικτική είναι η παρακάτω ανάμνησή του από μια βόλτα τους στην πλατεία:

Και θυμάμαι που λίγο πριν στρίψουμε Θεμιστοκλέους κοντοστεκόταν έτσι λίγο με τη μηχανή και μου έλεγε: «Αυτοί που είναι στην πλατεία -ο τότε αναρχικός χώρος- είναι οι καλοί και αυτοί με τα άσπρα κράνη -που ήταν κάτω απ' το ξενοδοχείο, το Εξάρχειο- είναι οι κακοί».²⁸

Πέραν της επίδρασης του πατριού, ο Φίλιππος θεωρεί πως άρχισε ασυνείδητα να συγκροτεί αμυδρά μια πολιτική ταυτότητα και μέσα από τη φυσιογνωμία της περιοχής. Όπως λέει:

Πάρα, πάρα πολλές δεκαετίες τα Εξάρχεια, εν μέρει, είναι ένα κινηματικό, ανοιχτό σχολείο. [...] Το λέω για τη συνθηματολογία στους τοίχους, για τις αφίσες που υπάρχουν στους τοίχους. Γιατί, ας πούμε, λέξεις που μαθαίνεις ή διαβάζεις ή σου λέει ένας γονιός περί ελευθερίας, περί αλληλεγγύης, ξαφνικά τις βλέπεις γραμμένες στον τοίχο, σε μια αφίσα, μέσα σε μια πρόταση, με κάποιο σύμβολο, ένα αστέρι, ένα αλφάδι σε έναν κύκλο, ένα σφυροδρέπανο και ξαφνικά αρχίζεις και σκέφτεσαι: «Γιατί αυτή η λέξη; Γιατί αλληλεγγύη σ' αυτό το όνομα, τι είναι αυτός;» Και ρωτάς βέβαια και σιγά σιγά αποκτάς μια πολιτική συνείδηση άθελά σου.²⁹

Διακρίνεται εδώ ο τρόπος με τον οποίο η υποκειμενική ανάγνωση και ερμηνεία στοιχείων ενός χώρου μπορεί να συμβάλλει στην οικοδόμηση της ταυτότητας. Στην αφήγηση του Φίλιππου διακρίνουμε ακόμα τη δύναμη που μπορεί να αποκτήσει ένας χώρος στο φαντασιακό μας:

²⁷ Συνέντευξη Φίλιππου στον Κωνσταντίνο Κοκιασμένο, 13/03/2023

²⁸ Στο ίδιο.

²⁹ Στο ίδιο.

Αλλά αυτό που υπήρχε πάντα ήταν αυτό το δέος. Τα Εξάρχεια! Ότι εδώ πέρα είναι κάτι πολύ... Να σου πω ποια είναι η λέξη; Πολύτιμο. Είναι κάτι πολύτιμο εδώ πέρα. Όχι πολύτιμο με την αξία, αλλά με τη συναισθηματική αξία. Έχουμε έναν θησαυρό εδώ πέρα.³⁰

Η ένταση και ο χρωματισμός της φωνής του όταν αφηγείται τα παραπάνω, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι δυσκολεύεται κάπως να εξηγήσει αυτό που λέει, δείχνουν ότι παρ' ότι αναφέρεται στην πολιτική διάσταση των Εξαρχείων, αυτό το δέος πηγάζει και από μια βιωματική μνήμη που ενέχει εκτός από την πολιτική του δραστηριότητα και το συναίσθημα που προκαλούν οι παιδικές αναμνήσεις. Παρ' ότι εστιάζει στην πολιτική διάσταση της ταυτότητας των Εξαρχείων, ο τρόπος που ξεπηδάνε οι παιδικές αναμνήσεις στο μυαλό του δείχνει πως τα Εξάρχεια είναι σημαντικά γι' αυτόν επειδή είναι και τα δικά του Εξάρχεια.

Μια ανάλογη με του Φίλιππου μυθοποίηση της περιοχής από την παιδική ηλικία συναντάμε και στην αφήγηση της Μυρτώς. Αν και μεγάλωσε στην Αγία Παρασκευή, τονίζει ότι γεννήθηκε στα Εξάρχεια και πέρασε τα νηπιακά της χρόνια εκεί. Στα 12 χρόνια της χώρισαν οι γονείς της και ο πατέρας της μετακόμισε στα Εξάρχεια. Έτσι κι εκείνη περνούσε πλέον τα σαββατοκύριακά της στη γειτονιά. Στην ερώτηση τι εικόνα είχε σχηματίσει για τα Εξάρχεια ως παιδί, το πρώτο που απαντά είναι πως γι' αυτήν ήταν «ένας τόπος μαγικός». Αφίσες, γκράφιτι, παλιά κτήρια σε αντιδιαστολή με το περιβάλλον των προαστίων το οποίο χαρακτηρίζει «αποστερωμένο». Κάνει αξιολογική διάκριση μεταξύ κέντρου και βόρειων προαστίων σαφέστατα υπέρ του κέντρου.³¹

Από τα 14 (2003) αρχίζει να συχνάζει στα Εξάρχεια με τις παρέες της. Γύρω στα 15-16 αρχίζει να κάνει γκράφιτι. Θεωρεί πως αυτό έπαιξε σημαντικό ρόλο στο να γνωρίσει καλύτερα τις γειτονιές του κέντρου «βιωματικά», όπως λέει. Αναφέρει πως τα Εξάρχεια ήταν ο νούμερο ένα σταθμός για το παράνομο γκράφιτι. Παρ' ότι η βάση της παρέμενε η Αγία Παρασκευή επέλεγε να κινείται στο κέντρο, το οποίο την έλκυε περισσότερο αισθητικά και το συνέδεε με κάτι πιο δημιουργικό, ζωντανό, πάντα σε σχέση με το περιβάλλον την Αγίας Παρασκευής. Θέτει ως κέντρο αναφοράς τα Εξάρχεια και στο μυαλό της η πόλη απλώνεται γύρω από αυτά: «Για μένα το κέντρο της Αθήνας ήταν αυτό, ήταν τα Εξάρχεια».³²

Εδώ διακρίνουμε καθαρά τον σημαντικό ρόλο που έπαιξαν τα Εξάρχεια στην οικοδόμηση της ταυτότητας της Μυρτώς. Επέλεξε τα Εξάρχεια ως μια περιοχή ήδη επενδυμένη με νοήματα που την εξέφραζαν τόσο στο πραγματικό (χωρικό) επίπεδο όσο και στο συμβολικό και την τοποθέτησε στη θέση της αφετηρίας από την οποία θα ξεκινούσε το πραγματικό και συμβολικό ταξίδι της στην πόλη και το ταξίδι ταυτότητάς της κατά την εφηβεία. Η Μυρτώ βρήκε στα Εξάρχεια τα στοιχεία της κουλτούρας με την οποία ήθελε να ταυτιστεί: την αισθητική των παλιών κτηρίων και την ιστορικότητα του χώρου εμπλουτισμένη με τις

³⁰ Στο ίδιο.

³¹ Συνέντευξη Μυρτώς στον Κωνσταντίνο Κοκιασμένο, 22/3/2023

³² Στο ίδιο.

σύγχρονες παρεμβάσεις των γκράφιτι· τη ζωντάνια, τη δημιουργικότητα, την ελευθερία έκφρασης, το μη «αποστειρωμένο» περιβάλλον· την αναζήτηση νέων μουσικών ακουσμάτων και εναλλακτικών τρόπων διασκέδασης εκτός της μαζικής κουλτούρας της εποχής. Τα Εξάρχεια, όπως αναφέρει, αποτελούσαν εύφορο έδαφος γι' αυτή την αναζήτηση. Προσέφεραν πολλές επιλογές σε σχέση με αυτό: «Δηλαδή μπορεί να πηγαίναμε σε μαγαζιά, δεν μπαίναμε στα μαγαζιά, καθόμασταν απ' έξω, παίρναμε μύτερες απ' έξω».³³

Παρατηρούμε πως η Μυρτώ, ακολουθώντας παρόμοιο δρόμο με αυτόν που ακολούθησε η Ειρήνη είκοσι χρόνια πριν, αναζήτησε στα Εξάρχεια τα στοιχεία της πολιτισμικής πτυχής της ταυτότητας που οικοδόμησε. Μέσα σε αυτές τις πολιτισμικές επιλογές διακρίνεται και μια συγκεκριμένη αντίληψη του κόσμου και της κοινωνίας πάνω στην οποία διαμορφώθηκε και η πολιτική της ταυτότητα.

Ο τρόπος που βλέπουν οι αφηγητές τα Εξάρχεια προκύπτει από τη διαφορετική αισθητική και κουλτούρα τους οι οποίες σχετίζονται και με τις διαφορετικές ομάδες στις οποίες ανήκουν, πολιτισμικές, κοινωνικές και ιδεολογικές.³⁴

Η Ειρήνη, ο Φίλιππος και η Μυρτώ έλκονται αρχικά από ήδη διαμορφωμένα στοιχεία του τόπου «Εξάρχεια». Με την ένταξή τους στον χώρο, εντάσσονται σε ομάδες που έχουν ήδη διαμορφωθεί από αυτόν αλλά και τον έχουν διαμορφώσει και με τη σειρά τους λαμβάνουν κι αυτοί μέρος στην αδιάκοπη διαδικασία διαμόρφωσης του τόπου. Οι τρεις αφηγητές με την ενεργή συμμετοχή τους στην κινηματική δραστηριότητα με κέντρο τα Εξάρχεια συνέβαλαν στη διαμόρφωση της κινηματικής πτυχής της ταυτότητας της γειτονιάς. Το άτομο όμως συντελεί συνειδητά αλλά και ασυνείδητα στη διαμόρφωση ενός τόπου και μόνο με την σταθερή παρουσία του σε αυτόν.

2.2 Η σκοπιά του μη πολιτικοποιημένου κατοίκου

Η Χριστίνα (1961) δεν επέλεξε τα Εξάρχεια, μεγάλωσε εκεί και έζησε ως τα 32 της, όταν παντρεύτηκε. Τότε, με τον σύζυγό της επέλεξαν ως τόπο κατοικίας της οικογένειας που θα δημιουργούσαν τη Γλυφάδα. Αναγκάστηκε να επιστρέψει στα Εξάρχεια το 2013 λόγω της οικονομική κρίσης: «Ήμασταν θύματα της κρίσεως. Καταστραφήκαμε οικονομικά και γυρίσαμε εκεί που είχαμε ιδιοκτησία».³⁵ Από την περιγραφή των Εξαρχείων των παιδικών και νεανικών της χρόνων, η Χριστίνα αφήνει να αναδυθεί η κοινωνική της ταυτότητα. Περιγράφει μια αστική, εύρωστη οικονομικά γειτονιά με υψηλό μορφωτικό επίπεδο και πολιτισμικό πλούτο:

Θέλω να σου πω ότι την επέλεξαν την περιοχή αστικές οικογένειες και μεγαλοαστικές θα σου έλεγα. [...] Αλλά αν δεις έχει και πάρα πολύ ωραία κτήρια. [...] Πολύ, πολύ

³³ Στο ίδιο

³⁴ Maurice Halbwachs, *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης* (Αθήνα: Νεφέλη, 2013), 325.

³⁵ Συνέντευξη Χριστίνας στον Κωνσταντίνο Κοκιασμένο, 11/05/2022

συντηρητική περιοχή. Πολύ συντηρητική, πολύ ασφαλής αλλά και γλεντζέδικη. Δεν δημιουργούσε... Δεν ένιωθες κίνδυνο.³⁶

Και συμπληρώνει ότι οι γονείς της

ήτανε, θα σου πω, υπερήφανοι γιατί μένανε εδώ, στα Εξάρχεια. Δεν... Ήταν ας πούμε... Το λέγανε με κάποιον κομπασμό ότι εμείς μένουμε εκεί. Καταρχάς είχε από πάντα, είχε μεγάλη καλλιτεχνική άνθηση η περιοχή. Είχε κι αυτά τα καλοκαιρινά θέατρα. Τουλάχιστον ήτανε τρία ή τέσσερα κοντά μας. Ήταν και το Green park, ήταν κι ο Οικονομίδης... Εκεί να δεις βραδιές, Αθήνα άλλων εποχών, Αθήνα άλλης οικονομικής δυνατότητας. [...] Ήτανε πολύ ενδιαφέρουσα η περιοχή τότε. Εδώ είχε ενδιαφέρον. Είχε πάντα πολύ καλά βιβλιοπωλεία, είχε συνάξεις ανθρώπων που μιλούσανε.³⁷

Αναφέρει ότι πολλά παιδιά πήγαιναν σε ιδιωτικά σχολεία, όπως κι εκείνη:

Πάρα πολλοί. Το σχολικό έκανε μεγάλο γύρο εδώ. Δηλαδή, πέραν από αυτούς που ήταν συνομήλικοί μου και τους γνώριζα, υπήρχαν πάρα πολλά παιδιά. Δηλαδή μπορώ να σου πω ότι τουλάχιστον το πρωί, στην πρωινή βάρδια, 20 παιδιά πηγαίναμε με το ίδιο σχολικό.³⁸

Αλλά τονίζει και ότι υπήρχαν και πολύ καλά δημόσια σχολεία στην περιοχή:

Το 5^ο είχε καταπληκτική φήμη καταρχάς. Βέβαια! Το 5^ο αρρένων! Το 5^ο αρρένων ήτανε εφάμιλλο του Πειραματικού και της Βαρβακείου τότε. Είχε πολύ καλή φήμη και βγήκανε και πολύ μεγάλα ονόματα.³⁹

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η χρήση στον λόγο της Χριστίνας γραμματικών τύπων της καθαρεύουσας. Εικάζω ότι η επιλογή της διατήρησής τους σε μια εποχή που κατά κύριο λόγο έχουν εκλείψει αποκαλύπτει το πώς εκείνη αντιλαμβάνεται την αστική ταυτότητα που υπερασπίζεται για τον εαυτό της.

Το 1993, όταν έφυγε, στο πλαίσιο και της ευρύτερης προαστιοποίησης⁴⁰ της αστικής τάξης της περιόδου, έκρινε ότι το κοινωνικό, πολιτισμικό και οικονομικό προφίλ της δεν

---

³⁶ Στο ίδιο.

³⁷ Στο ίδιο.

³⁸ Στο ίδιο.

³⁹ Στο ίδιο.

⁴⁰ Δημήτρης Εμμανουήλ, «Η «κρίση» στο κέντρο της Αθήνας και η αγορά κατοικίας: επανεξετάζοντας τις υποθέσεις της «υποβάθμισης» και της «εγκατάλειψης»», στο *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, επιμ. Θωμάς Μαλούτας, Γιώργος Κανδύλης κ.α. (Αθήνα: ΕΚΚΕ, 2013), 54-5.

μπορούσαν πλέον να το πλαισιώσουν τα Εξάρχεια: «Δεν νοείτο τότε για έναν αστό της εποχής μου να μην πάει σε πιο... Εκτός κέντρου».⁴¹ Μετακινήθηκε έτσι από το «έσω» των Εξαρχείων στο «έξω». Στη συνέντευξη φαίνεται να αντλεί την ατομική της μνήμη από δύο οπτικές γωνίες, την «από μέσα» και την «απ' έξω» που σχηματικά θα λέγαμε πως είναι οι οπτικές γωνίες των δύο αντίστοιχων ομάδων. Αυτής του κατοίκου αφενός και αυτής του απομακρυσμένου και χωρίς ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την περιοχή παρατηρητή αφετέρου. Στην αφήγησή της, οι δύο αυτές οπτικές βρίσκονται συχνά σε διάλογο και αλληλεπιδρούν.

Η απόσταση που πήρε η Χριστίνα από τα Εξάρχεια και διατήρησε στα 20 χρόνια που έζησε στη Γλυφάδα δεν ήταν μόνο χωρική. Αποστασιοποιήθηκε από την ταυτότητα της γειτονιάς έτσι όπως εκείνη την έβλεπε να τροποποιείται, κρίνοντας πως δεν θα μπορούσε πλέον να υποστηρίξει τη δική της κοινωνική ταυτότητα. Μετακινήθηκε σε έναν τόπο που έκρινε πως θα μπορούσε να υποστηρίξει αυτή την ταυτότητα ή ακριβέστερα σε αυτόν που η ομάδα στην οποία εντασσόταν η Χριστίνα έκρινε πως θα την υποστήριζε ή και θα την αναβάθμιζε. Ουσιαστικά, μετακινήθηκε για να διατηρήσει/αναβαθμίσει την κοινωνική της ταυτότητα. Επιστρέφοντας από ανάγκη το 2013, αντιμετώπισε την πρόκληση της διατήρησης αυτής της ταυτότητας σε έναν τόπο που είχε πια αλλάξει. Θα προσεγγίσουμε τη γενική εικόνα της Χριστίνας για τα Εξάρχεια των παραπάνω περιόδων μέσα από τη διαδικασία αποσύνδεσης και επανασύνδεσής της με τον τόπο.

Η διαδικασία αποσύνδεσης φαίνεται να έγινε σταδιακά κατά τη διάρκεια όλης της δεκαετίας του '80. Στις αρχές της δεκαετίας η Χριστίνα είχε μόλις τελειώσει το σχολείο, συνέχιζε να κατοικεί στα Εξάρχεια αλλά να σπουδάζει και να διασκεδάζει αλλού.

Εγώ πήγα στην αμερικάνικη βάση στο πανεπιστήμιο σπουδάζοντας οικονομικά. Δεν έβγαινα πλέον καθόλου Εξάρχεια γιατί τα φλερτ και τα λοιπά... Ζούσαμε... Ήμασταν μικρομέγαλοι. [...] Πηγαίναμε για καφέ στο Χίλτον. Και στο Βυζαντινό. [...] Δηλαδή ήτανε φοβερά αστείο. Η έξοδος ήταν όλη νύχτα ένας καφές, αλλά έπρεπε να είναι στο Βυζαντινό. Γιατί τα χαρτζιλίκια μας ήταν εξαρχειώτικα, οπότε δεν έβγαινε. [...] Όλες μου οι παρέες τότε ήταν... Βγαίναμε Κηφισιές, Γλυφάδες, αυτά. Δεν πηγαίναμε Εξάρχεια. Τα Εξάρχεια είχανε μείνει για τους φοιτητές και ίσως για τους έντονα πολιτικοποιημένους, πιθανόν, πιθανολογώ δεν το ξέρω.⁴²

Βλέπουμε ότι η Χριστίνα αποδίδει την απομάκρυνσή της σε μια διάθεση κοινωνικής αναβάθμισης. Τα Εξάρχεια δεν επαρκούσαν πλέον για να επικυρώσουν την ταυτότητα που υπερασπιζόταν για τον εαυτό της παρ' ότι αυτή την επιθυμητή ταυτότητα δεν μπορούσε να την στηρίξει οικονομικά. Αναφέρει ακόμα μια έντονη πολιτική δραστηριότητα που αναπτυσσόταν στα Εξάρχεια εκείνη την περίοδο χωρίς να τη συνδέει άμεσα με την απομάκρυνσή της. Στην ερώτησή μου ποια ήταν εκείνη την εποχή η γνώμη της για τα Εξάρχεια, απαντάει:

⁴¹ Συνέντευξη Χριστίνας.

⁴² Στο ίδιο.

Η δική μου γνώμη ήταν πάντα καλή και την υπερασπιζόμουν την περιοχή. Τότε όμως όταν έλεγα πλέον στις παρέες μου, οι οποίες μένανε από Χαλάνδρι έως Άγιο Δημήτριο [...] τη θεωρούσαν επικίνδυνη, δηλαδή κάπου τους φόβιζε. Σχολιάζανε: «Μπα; Μένεις Εξάρχεια;»⁴³

Παρά την απομάκρυνσή της, η Χριστίνα υπερασπίζεται τα Εξάρχεια, ακόμα κι αυτό το πολιτικό προφίλ που αναπτυσσόταν τότε αν και προφανώς δεν της ταιριάζει:

Τους αναρχικούς των Εξαρχείων, τους λεγόμενους... Εντάξει, τότε ακόμα, να φανταστείς, το ξέρεις ότι γραφόταν στον τοίχο: «Αυτός δεν είναι άνθρωπος, αυτός είναι ιδέα, συγκέντρωση δεν γίνεται χωρίς τον Αρκουδέα»; Αρκουδέας, Αττικάρχης αστυνομικός, έτσι; Λοιπόν, εγώ έζησα αυτό το '80, να γράφουν αυτό στους τοίχους. Παίζανε κορμολαβές με τους τότε αναρχικούς των Εξαρχείων οι οποίοι ήτανε έτσι πολιτικοποιημένοι άνθρωποι και με κάποια συνείδηση. Που εντάξει, δεν ξέρω αν ήταν Μπακούνιν ή οποιαδήποτε αντίδραση στο σύστημα. Δηλαδή μπορεί να μην ήταν τόσο βαθιά, αλλά κάποιοι ήταν όντως βαθιά αναρχικοί και με γνώση και αντίληψη περί του θέματος. [...] Δηλαδή, αυτή η εποχή της αναρχίας και του καυγά ήτανε πολύ διαφορετική από τη μετέπειτα. Δηλαδή ο ένας σεβόταν και τη θέση του άλλου, την καταλάβαινε.⁴⁴

Στα τέλη του '80 η Χριστίνα κατοικούσε ακόμα στα Εξάρχεια με τους γονείς της, είχε σχετιστεί με τον μετέπειτα σύζυγό της και μέσα από τη δική του οπτική μας δίνει την εικόνα των Εξαρχείων ως, τότε πλέον, επικίνδυνης περιοχής:

Εκείνη την εποχή λοιπόν, να σου πω, Εξάρχεια... Εξάρχεια τότε μπορούσε να σου τύχει... Γιατί έτρεμε ο Τάσος, ο οποίος ήταν Φαληριώτης και φοβόταν τα Εξάρχεια σαν τρελός. Λοιπόν, κατεβαίναμε από Κολωνάκι για να με φέρει σπίτι και περνάγαμε μέσα απ' την πλατεία. Εκεί είχαν γίνει αρκετές φορές περιστατικά να σου πουν: «Κατέβα απ' το αυτοκίνητο» και να σου κάψουν το αυτοκίνητο μπροστά σου. Αυτό το κάνανε σαν οδόφραγμα, δεν το κάνανε έτσι. Χρειαζόντουσαν ένα αυτοκίνητο για οδόφραγμα.⁴⁵

Αν και η Χριστίνα έφυγε από τα Εξάρχεια στο πλαίσιο της προαστιοποίησης, προφανώς, η τροποποιημένη εικόνα των Εξαρχείων συνέβαλε σε αυτή την απόφαση. Παρ' ότι έφυγε από επιλογή, σήμερα ισχυρίζεται ότι τα 20 χρόνια που έζησε στη Γλυφάδα είχε στο μυαλό της εξιδανικεύσει τα Εξάρχεια κυρίως ως μια ανθρώπινη και ζεστή γειτονιά:

---

⁴³ Στο ίδιο.

⁴⁴ Στο ίδιο.

⁴⁵ Στο ίδιο.

Όταν έλειπα τα είχα πιο πολύ εξιδανικεύσει, έτσι, από ότι όταν γύρισα για να σου είμαι ειλικρινής. Εγώ είχα αφήσει τα Εξάρχεια πιο -τουλάχιστον αυτό το κομμάτι- πιο ζεστά Εξάρχεια, μεταξύ τους οι άνθρωποι να γνωρίζονται και να υπάρχει και μια συμπάθεια και ένας σεβασμός, χωρίς να ασχολείται κανείς με... [...] Ήταν όλοι φίλοι, όλοι... Ήταν μια ζεστή περιοχή. Ή όλοι τσακωμένοι, ξέρω 'γω, δεν έχει σημασία. Μια συνοικία ανθρώπινη σαν ένα μικρό χωριό. Ενώ η Γλυφάδα, ας πούμε, μου είχε κάνει αρνητική εντύπωση. Δεν μου άρεσε ο κόσμος της Γλυφάδας καθόλου. Δεν ήξερα, τόσα χρόνια που έμεινα, δεν ήξερα κανένα γείτονα. Ενώ εδώ ξέρω τους πάντες. Δεν ήξερα κανένα γείτονα στη Γλυφάδα. Και έλεγα και σε όλους ότι: «Μη βλέπετε τις ωραίες πολυκατοικίες, όταν έρχεσαι στο ίδιο επίπεδο των διαμερισμάτων, βλέπεις μέσα ότι είναι από πολύ χαμηλή καταγωγή και χωρίς αισθητική οι άνθρωποι που έχουν αποκτήσει αυτά τα σπίτια». Δεν υπήρχε αστικό περιβάλλον. [...] Δεν μου άρεσε. Όταν γύρισα όμως στα Εξάρχεια, βρέθηκα σε πολύ μεγάλη έκπληξη.⁴⁶

Με τα μάτια του σήμερα, η Χριστίνα βλέπει πως ενώ έφυγε από τα Εξάρχεια επειδή δεν υποστήριζαν επαρκώς την «αστική» της ταυτότητα, ούτε η Γλυφάδα τελικά την υποστήριξε. Επιστρέφοντας το 2013, στην καρδιά της οικονομικής κρίσης, βρίσκει τα Εξάρχεια «υποβαθμισμένα», όπως λέει, να μαστίζονται από την ανομία και τα διαρκή πολιτικής φύσης επεισόδια. Η ταυτότητα, ατομική και συλλογική, χρειάζεται τον χώρο για να αντλεί στοιχεία από αυτόν, να επιβεβαιώνεται και να αναπαράγεται.⁴⁷ Επιστρέφοντας η Χριστίνα σε έναν τόπο διαμορφωμένο διαφορετικά από όπως τον θυμόταν, προσπαθεί να ενταχθεί σε αυτόν νοσηματοδοτώντας τον εκ νέου μέσα από την μνήμη και την παρουσία της σε αυτόν. Μην βρίσκοντας τα εξωτερικά στοιχεία που επικυρώνουν την ταυτότητά της στο παρόν του τόπου, επιστρατεύει το «ανήκειν» σε αυτόν από το παρελθόν, από την ιδιότητά της ως «γέννημα - θρέμμα Εξαρχειώτισσας». Έτσι, το νέο σκηνικό των Εξαρχείων που τρομάζει τον σύζυγο και την κόρη της, οι οποίοι έρχονται στα Εξάρχεια ως «ξένοι», δεν τρομάζει τη Χριστίνα. Την ενοχλεί, τη στενοχωρεί αλλά δεν επιτρέπει στον εαυτό της να τρομάξει.⁴⁸ Εκείνη δεν είναι ξένη, ανήκει στα Εξάρχεια και η ιδιότητα «γέννημα-θρέμμα» θα την προστατέψει:

Μπορεί να ήταν απλή βίδα εγκεφάλου, αλλά αυτό πίστευα πάντα. Δηλαδή ότι θα με αναγνωρίσουν και θα τους αναγνωρίσω [εννοεί τις ομάδες που δραστηριοποιούνταν πολιτικά]. Ότι έχω δικαίωμα να είμαι εγώ στα Εξάρχεια. Δεν θα με κάψετε εμένα. [...] Αλλά αυτό, σου λέω, μπορεί να είναι πρόβλημα και έπρεπε να το δει ένας γιατρός. [...] Δηλαδή άμα μου τύχαινε, θα έλεγα: «Τι λες ρε, είσαι καλά; Σε μένα;» Και θα πιάσει. Δεν το πίστευα ότι μπορεί να μου τύχει εμένα. Και δεν μου 'τυχε.⁴⁹

⁴⁶ Στο ίδιο.

⁴⁷ Halbwachs, *Η συλλογική μνήμη*, 155.

⁴⁸ Στο ίδιο.

⁴⁹ Στο ίδιο.

Γενικότερα στην αφήγηση της Χριστίνας διακρίνω μια προσπάθεια επανοικειοποίησης των Εξαρχείων μετά την επιστροφή της. Μέσω αυτών που λέει αλλά και του τρόπου με τον οποίο τα λέει, διαφαίνεται μια προσπάθεια να δηλώσει πως τα Εξάρχεια ανήκουν και σε αυτήν, σε ανθρώπους της δικής της κοινωνικής ομάδας και όχι μόνο στις ομάδες που μια ευρέως διαδεδομένη άποψη υποστηρίζει (κατά τη γνώμη της) ότι ανήκουν. Μέσω τόσο των περιγραφών της για τα παιδικά και εφηβικά της χρόνια στα Εξάρχεια όσο και δηλώσεων όπως: «Έχω το δικαίωμα να είμαι εγώ εδώ πέρα»⁵⁰ μπορούμε να διακρίνουμε τη διεκδίκηση του ανήκειν στην περιοχή αλλά και της κατοχύρωσης της δικής της μνήμης και εικόνας των Εξαρχείων στο πλέγμα των διαφορετικών όψεων που συνθέτουν την πολυπρισματική ταυτότητα/μνήμη την περιοχής.

Στην ανάλυση της συνέντευξης της Χριστίνας παρατήρησα ότι επαναλαμβάνει αρκετές φορές με έμφαση ότι πάντοτε υπερασπιζόταν τα Εξάρχεια ανεξάρτητα από τις επιμέρους ενστάσεις της ως προς το πολιτικό προφίλ τους αλλά και το παραβατικό: «Τίποτα, εγώ υπερασπίζομαι τα Εξάρχεια, τα αγαπώ πολύ, δεν τα αρνούμαι».⁵¹ Εικάζει ίσως πως οι ταξικές, πολιτισμικές, κοινωνικές και ιδεολογικές ομάδες στις οποίες θεωρεί ότι ανήκει αρνούνται τα Εξάρχεια και νιώθει την ανάγκη να διαφοροποιηθεί. Μάλιστα, είναι πιθανό να εικάζει πως εγώ θα περίμενα να τα αρνηθεί. Γνωρίζοντας ότι σε μια συνέντευξη προφορικής ιστορίας ο ερωτώμενος αναπόφευκτα λαμβάνει υπόψη του την υποκειμενικότητα του ερωτώντα και ανταποκρίνεται σε αυτήν επινοώντας κατάλληλες επιτελέσεις, αναρωτήθηκα αν η επιμονή της Χριστίνας στην υπεράσπιση και του πολιτικού προφίλ των Εξαρχείων είχε να κάνει με την εικόνα της για τις δικές μου πεποιθήσεις. Αν ήταν δηλαδή αποτέλεσμα της διυποκειμενικότητας που διέπει κάθε συνέντευξη.⁵² Χωρίς να γνωρίζομαστε πολύ καλά με την Χριστίνα, έχουμε ωστόσο αμφότεροι μια ιδέα σχετικά με το ιδεολογικό, νοοτροπιακό υπόβαθρο ο ένας του άλλου. Η αλήθεια είναι ότι περίμενα πως θα σταθεί πολύ περισσότερο κριτικά απέναντι στην πολιτική φυσιογνωμία των Εξαρχείων, παρούσα και παρελθούσα. Αυτό που ίσως δεν περίμενα ήταν ότι στην εξιδανικευμένη εικόνα των Εξαρχείων της εφηβικής και νεανικής της ηλικίας, όπως την παρουσιάζει και την υπερασπίζεται, θα είχε θέση και η πολιτική διάσταση της γειτονιάς.

2.3 Η σκοπιά του παραστικού/εξωτερικού παρατηρητή

Ο Χάρης (1977) είναι ο μόνος από τους αφηγητές που δεν διεκδικεί το «ανήκειν» στα Εξάρχεια. Περιγράφει την εικόνα του για τα Εξάρχεια από τη θέση του εξωτερικού παρατηρητή και τη χωρίζει σε τρεις σταθμούς:

Τα Εξάρχεια για μένα είναι τρεις σταθμοί. Ο πρώτος ήταν τα μυθολογικά Εξάρχεια. Όταν ήμουνα δημοτικό, νομίζω κάπου εκεί, τα Εξάρχεια ήταν το κέντρο της ακολασίας. Λέγανε ότι εκεί πέρα είναι «το κέντρο των ναρκωτικών», «Τι θα γίνει με τα Εξάρχεια;», «Μην πας

⁵⁰ Στο ίδιο.

⁵¹ Στο ίδιο.

⁵² Lynn Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, 110-11.

ποτέ στα Εξάρχεια». Ήταν η άκρη του χάρτη με παιδί μου, there will be dragons, κανονικά, από κει πέφτουνε... πέφτει το νερό για πάντα, ας πούμε, είναι φλατ ο κόσμος.⁵³

Ο Χάρης μεγάλωσε στο Μαρούσι και φοίτησε σε μεγάλο, γνωστό, ιδιωτικό σχολείο. Εξηγεί ότι η παραπάνω εικόνα των Εξαρχείων σχηματιζόταν κυρίως από «πληροφορίες που ερχόντουσαν στο σχολείο».⁵⁴ Συμπληρωνόταν και από εικόνες από τα ΜΜΕ (πλάνα που έβλεπε αποσπασματικά στις ειδήσεις) αλλά και από τις ελάχιστες παραστάσεις που είχε από την περιοχή έχοντας περάσει περιστασιακά από κει. Χρονικά, ο Χάρης, αναφέρεται στο δεύτερο μισό της δεκαετίας του '80. Εκείνη την εποχή έχουν ήδη ξεκινήσει οι επιχειρήσεις Αρετή στα Εξάρχεια και έχουν εισαχθεί από τα ΜΜΕ στον δημόσιο διάλογο όροι και εκφράσεις όπως «το άβατο» ή «το κράτος των Εξαρχείων».⁵⁵ Από τις λίγες παραστάσεις του από τα Εξάρχεια αναφέρει την εντύπωση που του έκαναν τα γκράφιτι, τα οποία ήταν τότε κάτι νέο και ασυνήθιστο στον δημόσιο χώρο και στα παιδικά του μάτια ενίσχυσαν την αρνητική μυθολογική εικόνα της περιοχής. «Αυτά ήταν τα πρώτα Εξάρχεια που δεν τα έζησα, τα άκουσα» λέει για τον πρώτο σταθμό στη μνήμη του της εικόνας των Εξαρχείων.⁵⁶

Τον δεύτερο σταθμό ορίζει ως «τα Εξάρχεια που έζησα» και χρονικά αρχίζει όταν στην εφηβεία, όπως λέει, πήρανε με τους φίλους του το λεωφορείο και κατέβηκαν στο κέντρο. Αναφέρεται στο πρώτο μισό της δεκαετίας του '90. Η εφηβική αυτή παρέα, που έχει στο μυαλό της ακόμα τα μυθολογικά Εξάρχεια της «ακολασίας», ανακαλύπτει με έκπληξη ότι «Αλήθεια παιδιά; Αυτά είναι τα Εξάρχεια; Σιγά! Πολύ ωραία είναι εδώ!» Ο Χάρης εξηγεί: «Εγώ, στην πραγματικότητα, κατέβηκα στα Εξάρχεια αφού τα καθαρίσανε». Δεν θυμάται με ποιες ακριβώς διαδικασίες «τα καθαρίσανε», θυμάται όμως ότι «Τα Εξάρχεια τότε τα φτιάξαν».⁵⁷

Στα χρόνια της εφηβείας του ο Χάρης κατέβαινε συχνά από το Μαρούσι στο κέντρο ωθούμενος από τα ενδιαφέροντά του. Η ευρύτερη περιοχή από την Ομόνοια ως τη Νεάπολη με κέντρο τα Εξάρχεια είναι η Μέκκα των κόμιξ και των video games. Στα Εξάρχεια έπαιζαν μπιλιάρδο και φλιπεράκια και κάθονταν στις καφετέριες και αργότερα στα μπαρ.

Βλέπουμε πως ο Χάρης, παιδί μεγαλωμένο σε προάστιο, όπως η Μυρτώ, ανακάλυψε κι εκείνος στην εφηβεία του τα Εξάρχεια ως περιοχή που είχε κίνηση και ζωή, μια δεκαετία νωρίτερα από εκείνη: «Λες: γιατί τα Μαρουσιωτάκια τώρα να πάνε εκεί πέρα; Γιατί υπήρχε κίνηση και ζωή».⁵⁸ Τοποθετεί τα Εξάρχεια στον αντίθετο πόλο των προαστίων και ειδικότερα της Κηφισιάς, περιοχής στην οποία έβγαιναν στην εφηβεία τους τα παιδιά ιδιωτικών σχολείων των βορείων προαστίων. Στα Εξάρχεια αισθανόταν πως συνδεόταν με τους υπόλοιπους ανθρώπους. Η Κηφισιά του φαινόταν «κυριλέ», τον ενοχλούσε η επίδειξη

⁵³ Συνέντευξη Χάρη στον Κωνσταντίνο Κοκιασμένο, 22/04/2023.

⁵⁴ Στο ίδιο.

⁵⁵ Δημήτρης Ιωάννου, «Εξάρχεια 1974 – 2004: Σχεδιάσματα μιας Ντελεζιανής γεωγραφίας» (Διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2016), 255.

⁵⁶ Συνέντευξη Χάρη.

⁵⁷ Στο ίδιο.

⁵⁸ Στο ίδιο.

πλούτου, η «ποζερίλα», όπως λέει. «Σμπαρالياσμένα παιδιά από την κουλτούρα του αγοράζουν, την οποία τους είχαν περάσει οι γονείς». ⁵⁹

Ο τρίτος σταθμός των Εξαρχείων στη μνήμη του Χάρη αρχίζει όταν η βία επανέρχεται στα Εξάρχεια και αρχικά αυθόρμητα τοποθετεί τα γεγονότα του Δεκέμβρη ως έναρξη της περιόδου: «Και μετά τα Εξάρχεια ξαναχάλασαν. Και πότε ξαναχάλασαν; Με τον Αλέξη». ⁶⁰ Αναλύοντας όμως αυτό το στάδιο, θυμάται πως η βία είχε ξεκινήσει νωρίτερα:

Καθώς μεγαλώναμε τα Εξάρχεια αλλάζανε ή ήταν πάντα έτσι κι εγώ άρχισα να το βλέπω. Άρχισα να βλέπω βία. Τσαμπουκαλέματα. [...] Αστυνομικές δυνάμεις παντού. [...] Άρχισα να βλέπω περισσότερα γκράφιτι, περισσότερη βρώμα, περισσότερη συσσώρευση σκουπιδιών, περισσότερα ναρκωτικά, τα ναρκωτικά ήταν κοινός τόπος. ⁶¹

Θυμάται πως αναπτύχθηκε στα Εξάρχεια σιγά σιγά μια κουλτούρα χρήσης του δημόσιου χώρου που «χάλαγε» τη γειτονιά:

Χάλαγε τι πάει να πει; Physically. Καίγανε πράγματα. [...] Όταν ζεις σε ένα περιβάλλον που αποπνέει ακηδία, δηλαδή λες κάποιος εδώ πέρα ξέρασε και δεν τα μάζεψε κανείς ποτέ, αυτό αυτομάτως δημιουργεί κανόνες. Είναι οκ να πετάξω κάτι κάτω και να μην το μαζέψω. Και όσο αυτό το πράγμα παραμένει, ο κανόνας αναπτύσσεται. ⁶²

Και καταλήγει ότι έτσι καλλιεργήθηκε στα Εξάρχεια μια κουλτούρα καταστροφής.

Είναι εξαιρετικά ενδιαφέρον ότι, ξεκινώντας από αυτή την περιοδολόγηση της εικόνας των Εξαρχείων, ο Χάρης βυθίζεται σταδιακά στη διάρκεια της συνέντευξης σε έναν αναστοχασμό με συνεχείς συνειρμούς που μεταβάλλουν τελικά στο μυαλό του την εικόνα του τόπου που αρχικά παρουσίασε με σιγουριά. Η ροή της σκέψης του ξεκίνησε από την επαναδιατύπωση αυτής της εικόνας:

Θεωρώ ότι είναι [τα Εξάρχεια] σαν μια ανάσα, σαν να ανοιγοκλείνει. Εγώ έτσι όπως το ζω ήταν ένα φριχτό... μια μυθολογική κόλαση που έγινε ένας αστικός παράδεισος, καλά, όχι παράδεισος, εντάξει, και ξανάρχισε να γίνεται, όχι κόλαση, καθαρτήριο. Δεν ξέρω αν ήταν ποτέ κόλαση. [...] Είναι σαν τα Εξάρχεια να απορροφούν, να ζουν σαν μια καρδιά που αντιδρά σύμφωνα με την εξέλιξη της κοινωνίας που... Τώρα που τα λέω αυτά και τα σκέφτομαι νομίζω πως είναι λάθος ο διαχωρισμός «ήταν καλά / ήταν κακά». Είναι ζωντανά. ⁶³

⁵⁹ Στο ίδιο.

⁶⁰ Στο ίδιο.

⁶¹ Στο ίδιο.

⁶² Στο ίδιο.

⁶³ Συνέντευξη Χάρη.

Περιγράφει πως συνυπάρχουν στα Εξάρχεια εντελώς διαφορετικά στοιχεία.

Είναι σαν να παρατηρούν τα Εξάρχεια τι συμβαίνει και ν' αλλάζουν λίγο, να παρατηρούν και ν' αλλάζουν. [...] Στην πραγματικότητα νομίζω ότι συνυπάρχουν όλα και απλά κάθε φορά βγαίνουν στον ακάλυπτο να παίζουν κάποια απ' αυτά. Μια τα μεν, μια τα δε. Νομίζω ότι δεν φύγανε ποτέ. Νομίζω ήταν πάντα όλα εκεί και παραμένουν εκεί.⁶⁴

Προσπαθώντας να αιτιολογήσει αυτόν τον χαρακτήρα των Εξαρχείων, αναζητά αιτίες στα πολεοδομικά, αρχιτεκτονικά και πληθυσμιακά χαρακτηριστικά της περιοχής. Σύμφωνα με την ανάλυσή του τα Εξάρχεια δεν είναι το κέντρο αλλά είναι η πιο εγγύς περιφέρεια του κέντρου. Πυκνοκατοικήθηκαν εξ αρχής από ανθρώπους διαφορετικής κοινωνικής και επαγγελματικής προέλευσης και η παρουσία καλλιτεχνών συνέβαλε στη δημιουργική παρέμβαση στον δημόσιο χώρο (γκράφιτι). Στη ροή της σκέψης του αποδίδει την ταυτότητα των Εξαρχείων στον ετεροκαθορισμό τους σε σχέση με άλλες γειτονικές αστικές περιοχές, κυρίως το Κολωνάκι.

Δεν είμαι το Κολωνάκι, η αστική κουλτούρα, είμαι ο άλλος. Ο διαφορετικός, ο αντιεξουσιαστής.⁶⁵

Έχει ενδιαφέρον η προσωποποίηση των Εξαρχείων στην παραπάνω φράση, η οποία συναντάται και με την απόφαση του Χάρη μετά τον αναστοχασμό του ότι τα Εξάρχεια είναι ζωντανά.

Ο Χάρης καταλήγει πως η κυρίαρχη ταυτότητα των Εξαρχείων είναι ενιαία και διαχρονική και είναι αυτή του χώρου εκτόνωσης της πόλης, της αλάνας στην οποία θα παίζουμε ξύλο.⁶⁶ Την διαπίστωση αυτή του Χάρη θα αναλύσουμε στο κεφάλαιο 3.1. Εδώ ας σημειώσουμε πως το παραπάνω τμήμα της αφήγησής του αναδεικνύει ό,τι δεν υπάρχει μια αποθήκη μνήμης από την οποία αντλεί ο αφηγητής και στην οποία έχουν στεγανοποιηθεί τα νοήματα. Αντίθετα η αφήγηση του Χάρη είναι μια ενεργητική διαδικασία μέσα από την οποία επανεξετάζει την εικόνα που αρχικά έφερε στη συνέντευξη, την ερμηνεύει διαφορετικά και την επανανοηματοδοτεί.⁶⁷

Ο Χάρης δεν φαίνεται να αναζητά στα Εξάρχεια ένα ζωτικό στοιχείο που λείπει από τη ζωή και την ταυτότητά του, όπως η Μυρτώ, ο Φίλιππος και η Ειρήνη. Απλώς αντλεί τα στοιχεία που τον ενδιαφέρουν χωρίς να ταυτίζεται με την περιοχή, απορρίπτοντας αυτά που δεν του ταιριάζουν. Η Χριστίνα, από την άλλη, ταυτισμένη ως «γέννημα - θρέμμα» με την

⁶⁴ Στο ίδιο.

⁶⁵ Στο ίδιο.

⁶⁶ Στο ίδιο.

⁶⁷ Συνέντευξη Χάρη.

ταυτότητα των Εξαρχείων ως αστικής γειτονιάς, εύρωστης οικονομικά και πολιτισμικά, την εγκαταλείπει όταν βλέπει αυτά τα στοιχεία να υποχωρούν έναντι νέων που δεν της ταιριάζουν.

Μέσα από τις πέντε αφηγήσεις αναδεικνύεται η πολυπρισματικότητα της ταυτότητας των Εξαρχείων, οι πτυχές της οποίας γίνονται υποκειμενικά αντιληπτές και νοηματοδοτούνται διαφορετικά από τον κάθε αφηγητή ανάλογα με το υπόβαθρό του αλλά και την εγγύτητα ή απόσταση από τη γειτονιά. Όλοι αναγνωρίζουν ως κεντρικό το πολιτικό στοιχείο της ταυτότητας των Εξαρχείων, ωστόσο του δίνουν διαφορετικό πρόσημο. Θετικό η Ειρήνη, ο Φίλιππος και η Μυρτώ, αρνητικό ο Χάρης, ενώ την Χριστίνα διακρίνει μια αμφιθυμία. Για την ομάδα των τριών πρώτων το πολιτικό στοιχείο είναι αυτό που προσδίδει στη γειτονιά έναν κοινοτικό χαρακτήρα με την έννοια της κοινωνικής αλληλεγγύης ενώ για τον Χάρη το ίδιο στοιχείο υποδαυλίζει αυτόν τον χαρακτήρα. Καλύπτοντας πέντε δεκαετίες, οι αφηγητές βλέπουν όλοι τα Εξάρχεια ως ένα κέντρο παραγωγής και διακίνησης πολιτισμικών προϊόντων συχνά εναλλακτικών, πρωτοπόρων ή και ανατρεπτικών: από τα θερινά σινεμά στα οποία η Χριστίνα έβλεπε στις αρχές της δεκαετίας '80 ευρωπαϊκό κινηματογράφο⁶⁸, στα μουσικά ρεύματα που συνάντησε η Ειρήνη στα τέλη της δεκαετίας του '80, στα κόμιξ και video games που αναζήτησε εκεί ο Χάρης στα τέλη της δεκαετίας του '90, στα επίσης εναλλακτικά μουσικά είδη αλλά και στο γκράφιτι που βρήκε εκεί η Μυρτώ στα μέσα της δεκαετίας του 2000. Για τη Μυρτώ και την Ειρήνη οι πολιτισμικές επιρροές που δέχθηκαν στα Εξάρχεια συνοδεύονταν από τις συμπεριφορικές συνήθειες και κοινωνικές πρακτικές με τις οποίες συνδέονταν. Γενικότερα θα λέγαμε ότι τα Εξάρχεια κατά τις αναφερόμενες περιόδους εδαφικοποιούν πολιτισμικές μορφές, ιδεολογικές τάσεις και πολιτικές πρακτικές που εισάγονται από το εξωτερικό, οι οποίες επιδρούν διαφορετικά στα υποκείμενα που σχετίζονται με τον τόπο.

---

⁶⁸ «Τίποτα, παρά πολύ ωραία περνάγαμε. Είχε τα σινεμά, είχε σάνταρ ταινίες... [...] Τους Ιταλούς σκηνοθέτες... Το Μάμα Ρόμα, Παζολίνι, Φελίνι και τέτοια. Τα βλέπαμε σάνταρ αυτά. Μετά υπήρχαν παρέες παντού που το συζητούσανε...». Συνέντευξη Χριστίνας.

3 Ο ΔΕΚΕΜΒΡΗΣ

3.1 Τα αίτια του Δεκέμβρη κατά τους αφηγητές

Τα ερωτήματα που τίθενται σε αυτό το κεφάλαιο είναι τα παρακάτω: α. Τι προκάλεσε τη δολοφονία. β. Ποια ήταν τα αίτια των επακόλουθων γεγονότων γ. Είχε ο τόπος Εξάρχεια σχέση αιτιότητας τόσο με τη δολοφονία όσο και με τα επακόλουθα γεγονότα;

Για τη Μυρτώ ο Δεκέμβρης «χτίζεται», όπως λέει, τα προηγούμενα δύο με τρία χρόνια. Θυμάται μια αυξανόμενη ένταση στον δημόσιο χώρο που κατέληγε σε συγκρούσεις ανάμεσα σε μικρές ή μεγαλύτερες ομάδες πολιτών με την αστυνομία. Θυμάται την όλο και αυξανόμενη αστυνομική βία και καταστολή και αυτό ιδιαίτερα στα Εξάρχεια ήταν πολύ εμφανές.

Οπότε υπήρχε ρε παιδί μου ένα πράγμα που υποβόσκει, αυτό θέλω να πω. [...] υπήρχε μια έκρυθμη κατάσταση. Επίσης, το '07 πια, στα Εξάρχεια αρχίζει και έχει πάρα πολλή αστυνομία. Και έχει και το '08, πριν τον Γρηγορόπουλο. [...] Όλον τον προηγούμενο χρόνο, αυτό που παίζει είναι, σε επίπεδο δρόμου, ας πούμε, είναι ότι έχει πάρα πολλή αστυνομία γενικώς στα Εξάρχεια, έχουν γίνει ήδη κάποια σκηνικά στις φοιτητικές με μπάτσο που έχει βγάλει όπλο στο Υπουργείο Τουρισμού μέσα σε πορεία, με απίστευτα σκηνικά, ας πούμε, βιαιότητας αστυνομικής και τα λοιπά, παίζει πάρα πολύ το acab⁶⁹ πλέον.⁷⁰

Η Μυρτώ βλέπει μια σχέση αιτιότητας του Δεκέμβρη, τόσο της δολοφονίας όσο και της αντίδρασης της γενιάς της σε αυτήν, με το κλίμα που δημιουργήθηκε μετά τις μαθητικές και φοιτητικές κινητοποιήσεις του 2006-07.⁷¹ Η Μυρτώ συμμετείχε σε αυτές (τελείωσε το λύκειο το 2008) και κρίνει ότι εκεί καλλιεργήθηκε ένας συλλογικός φόβος αλλά και οργή της γενιάς της απέναντι στην αστυνομία. Για τη Μυρτώ, η εμπειρία αυτών των κινητοποιήσεων σηματοδότησε ένα τραυματικό βήμα αυτής της γενιάς προς την ενηλικίωση, την έξοδο από την αυταπάτη και την απώλεια της αθωότητας.

Ότι στις πρώτες μαθητικές ας πούμε, που κατεβαίνουμε, εμείς κατεβαίνουμε κι είμαστε πιτσιρίκια. Δηλαδή φτιάχνουμε τα πανό μας, τα ζωγραφίζουμε, τα κάνουμε, τα ράνουμε, λέμε συνθηματάκια, τραγουδάκια, σκατουλάκια, είμαστε σε τέτοια φάση. Παίρνουμε

⁶⁹ Το ακρωνύμιο A.C.A.B. [All Cop(per)s Are Bastards] είναι ένα διεθνές σλόγκαν το οποίο συναντάται γραμμένο σε τοίχους, ένδυση, τατουάζ κ.α. και εκφράζει την οργή απέναντι στην αστυνομική βία. Yerodin Lasana Carrington, "The Semiotics of Graffiti", *Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 27, Issue 12, Series 5 (December, 2022), 71.

⁷⁰ Συνέντευξη Μυρτώς.

⁷¹ Κώστας Ζαφειρόπουλος, «Πες μου τι γίνεται με εκείνα τα παιδιά», https://www.efsyn.gr/ellada/ekpaideysi/100020_pes-moy-ti-ginetai-me-ekeina-ta-paidia, (ημερομηνία πρόσβασης 30/06/2023)

λουλουδάκια από τα λουλουδάδικα και πάμε και τα δίνουμε στις διμοιρίες. Ότι, αυτό... «Εμείς... Η νέα γενιά...» Είμαστε σε αυτό το χίπικο, ας πούμε, το στυλ, ας πούμε. Όταν ξεκινάει μετά και τρώμε, ας πούμε, το ξύλο της αρκούδας, αρχίζουν και διαλύονται αυτές οι αυταπάτες, ας πούμε, σιγά σιγά, για το τι εστί αστυνομία, τι εστί, ας πούμε, καταστολή, ποιοι είμαστε εμείς, τι είναι αυτοί, τι σχέση έχουμε μεταξύ μας, ας πούμε, και τι παίζει.⁷²

Η Μυρτώ αναφέρει ένα προσωπικό βίωμα από τις μαθητικές κινητοποιήσεις του 2006-07 που την τραυμάτισε και το οποίο ερμηνεύει, κατά τη γνώμη της, εν μέρει την αυτόματη οργισμένη αντίδραση μετά τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου το 2008. Σε μια από τις πολλές πορείες της περιόδου, η Μυρτώ μαζί με άλλα 200 άτομα ανέβαιναν τη Λεωφόρο Αλεξάνδρας κατευθυνόμενοι στη ΓΑΔΑ για να διαμαρτυρηθούν, όταν τους γίνεται επίθεση από δύναμη της αστυνομίας και εγκλωβίζονται.

Με πάρα πολύ ξύλο, πάρα πολλά χημικά. Ε, αδιακρίτως, εννοείται. Και βλέπω και παίζει ένα σκιηκό, ας πούμε, που εμένα με στιγματίζει πάρα πολύ, που είναι ότι έχουνε, έχουν πετάξει μια κοπελίτσα κάτω η οποία κοπελιά είναι ξέρω 'γω 15 χρονών max, είναι 1,50 και την έχουν κάτω, στον δρόμο, στην Αλεξάνδρας και έχει έναν ματατζή ο οποίος της πατάει τα μαλλιά για να μη σηκωθεί και ένας άλλος ο οποίος της ρίχνει διαδοχικά κλωτσιές στην κοιλιά. Και εγώ, όπως προσπαθώ να φύγω, ας πούμε, βλέπω αυτό το πράγμα και κοκαλώνω εκεί. Και παθαίνω σοκ ας πούμε που το βλέπω αυτό το πράγμα μπροστά μου ακριβώς. Και με πιάνουνε, αρχίζουν και εμένα και με πιάνουν οι μπάτσοι ξέρω 'γω, σκάει κάποιος κόσμος, πέφτει πάνω στους μπάτσους, τέλος πάντων, απελευθερωνόμαστε... Αλλά θέλω να σου πω, ρε παιδί μου ότι πια έπαιζε, έπαιζε το βίωμα της καταστολής και της αστυνομικής βίας πολύ έκδηλα στη νέα γενιά, πάρα πολύ έκδηλα. Ε... Δηλαδή, ναι μεν τίποτα δεν προμήνυε ότι θα γίνει το '08 αλλά το '08 δεν έχει έρθει... Δεν είναι απλά ένας τύπος ο οποίος έχει σηκώσει το όπλο. Αυτό έχει γίνει, ας πούμε, με μικρά βηματάκια, σιγά σιγά όλα τα προηγούμενα δύο με τρία χρόνια, έχει χτιστεί για να φτάσει αυτός ο τύπος να σηκώσει το όπλο εκεί που το σήκωσε. Αυτό.⁷³

Μια άλλη διάσταση που συσχετίζει η Μυρτώ με τον Δεκέμβρη είναι η οικονομική κρίση που αρχίζει να γίνεται αισθητή ήδη το 2008. Γίνεται συζήτηση για τη γενιά των 800 ευρώ. Στη γενιά της διαχέεται ένα αίσθημα ανασφάλειας για το μέλλον. Τα πολιτικά σκάνδαλα που γνωστοποιούνται εκείνη την περίοδο (Βατοπέδι και Siemens) ενισχύουν το αίσθημα δυσφορίας απέναντι στην κρατική εξουσία. Καταλήγει πως οι δυο αυτοί παράγοντες, από τη μια η οικονομική ανασφάλεια και τα σκάνδαλα και από την άλλη ο συλλογικός φόβος και η οργή απέναντι στην αστυνομία, προετοίμασαν το ξέσπασμα του Δεκέμβρη. Συμπληρώνει όμως πως παρ' όλα αυτά κανένας δεν περίμενε ότι μπορούσε να συμβεί σε τέτοια έκταση αυτό που συνέβη το '08.

---

⁷² Συνέντευξη Μυρτώς.

⁷³ Στο ίδιο.

Ο Φίλιππος και η Ειρήνη, που το 2008 είναι 33 και 36 ετών αντίστοιχα, δεν αναφέρονται στις μαθητικές κινητοποιήσεις στις οποίες αποδίδει η Μυρτώ μεγάλη συμβολή στην πολιτικοποίηση της γενιάς της. Αναγνωρίζουν όμως, όπως και η Μυρτώ, σχέση αιτιότητας του Δεκέμβρη με την οικονομική κατάσταση της Ελλάδας το 2008. Συμφωνούν και οι δύο στο ότι η κοινωνία ασφυκτιούσε οικονομικά και κοινωνικά και ιδιαίτερα η νεολαία. Υπήρχε μια διάθεση να αλλάξουν τα πράγματα που εκδηλωνόταν ως δημόσια διαμαρτυρία. Ο Φίλιππος πιστεύει πως η συλλογική οργή που οδήγησε στην εξέγερση δεν οφειλόταν αποκλειστικά στο γεγονός της δολοφονίας αλλά σε μια γενικότερη πολιτική αίσθηση ότι το κακό έρχεται και πρέπει να αντισταθούμε.

Το ζοφερό μέλλον έρχεται, το βλέπουμε ότι κάτι πάει να γίνει αυτή τη στιγμή. Και αυτοί που θα σου το φέρουν αυτό το μέλλον σε σκοτώνουνε. Οπότε δεν έχεις, έχεις φτάσει πια στον τοίχο. Ή θα κάνεις επίθεση ή τελειώσε. Και έγινε επίθεση.⁷⁴

Αντίθετα από τους τρεις αφηγητές που συμμετείχαν στον Δεκέμβρη (Μυρτώ, Φίλιππος, Ειρήνη), οι δύο που δεν συμμετείχαν και θυμούνται τα γεγονότα από το πρίσμα του εξωτερικού παρατηρητή (Χάρης, Χριστίνα) δεν αναφέρουν συσχετισμό με την οικονομική κρίση που ακολούθησε ούτε με κάποιου είδους δυσαρέσκεια προς την πολιτική εξουσία.

Οι τρεις πρώτοι, στον Κορκονέα βλέπουν την ιδιότητα του αστυνομικού, οι δεύτεροι περισσότερο το άτομο Κορκονέας. Η Μυρτώ εξηγεί την πράξη της δολοφονίας ως «μια απάντηση από την πλευρά της αστυνομίας»⁷⁵ σε όλο αυτό το κοινωνικό πολιτικό ρεύμα που είχε ξεσπάσει τα προηγούμενα χρόνια, απόλυτα δικαιολογημένα κατά την άποψή της. Την χαρακτηρίζει ως «μια δειλή απάντηση» και αυτό την εξοργίζει:

Γιατί αυτός [ο Κορκονέας] ήταν ένας τύπος ο οποίος ήτανε, είχε όλη την προστασία την κρατική επάνω του, είχε το όχημά του, είχε την ασυλία του να είναι αστυνομικός, είχε το όπλο του, κι αυτό που επέλεξε να κάνει ήταν να πάει να διαπληκτιστεί με μια ομάδα παιδιών και στο πρόσωπό τους, ας πούμε, να δει τους μπάχαλους και δεν ξέρω τι και να αποφασίσει ως τιμωρός, ας πούμε, ότι τώρα θα σου δείξω εγώ και να σηκώσει το όπλο του και να πυροβολήσει εν ψυχρώ ας πούμε ένα παιδί.⁷⁶

Το ότι η Μυρτώ στον Κορκονέα βλέπει περισσότερο την ιδιότητα του αστυνομικού παρά το πρόσωπο φαίνεται και από το ότι σπάνια στην αφήγησή της αναφέρεται σε αυτόν με το όνομά του. Τον αναφέρει ως «ένας τύπος», «ο μπάτσος», ο «αστυνομικός».

---

⁷⁴ Συνέντευξη Φίλιππου.

⁷⁵ Συνέντευξη Μυρτώς.

⁷⁶ Στο ίδιο.

Η Χριστίνα περιορίζει την ευθύνη στο άτομο Κορκονέας. Κατά τη γνώμη της ήταν:

Ένα τραγικό συμβάν ενός ανόητου, απαίδευτου ηλίθιου ο οποίος κατέληξε να κάνει ένα έγκλημα που πήρε τεράστιες διαστάσεις. Ένα σοβαρό ατύχημα από έναν γελοίο άνθρωπο.⁷⁷

Ο Χάρης αποδίδει την ευθύνη κατ' αρχάς στο άτομο αλλά την επικεντρώνει στην έλλειψη εκπαίδευσής του κι έτσι την διαχέει και σε δομές όπως η αστυνομία, το σχολείο, η κοινωνία κ.λπ. Για τον Χάρη ο Κορκονέας ήταν ανεκπαιδευτος ως επαγγελματίας αστυνομικός και ως άνθρωπος. «Δεν τραβάς πιστόλι σ' ένα παιδί, αυτό είναι education».⁷⁸ Είναι κατηγορηματικός ως προς το ανεπίτρεπτο της πράξης, δεν δέχεται ούτε αναζητά καμία δικαιολογία και το αποδίδει πρωτίστως σε μια παράμετρο: την έλλειψη εκπαίδευσης:

Ο Κορκονέας έχασε βήματα στην ανάπτυξή του σαν άνθρωπος, προφανώς. Κι αυτό είναι ένα πρόβλημα της κοινωνίας, της πολιτείας, της αστυνομίας, του εκπαιδευτή του κ.λπ.⁷⁹

Από την άλλη, καταλογίζει λάθος και στον Γρηγορόπουλο, αν και του δίνει ελαφρυντικά:

Γιατί πήγε το παιδάκι να τσαμπουκαλευτεί; Κακώς πήγε, αν με ρωτάς. Δεν υπήρχε κανένας λόγος. Πήγε όμως. Γιατί ήταν κομμάτι της ταυτότητάς του κι έχει το ελαφρυντικό της ηλικίας του.⁸⁰

Απολιτικοποιεί τα αίτια επειδή τα ανάγει στην εκπαίδευση. Δεν ήταν «ο ένας αριστερός κι ο άλλος μπάτσος» όπως λέει. Δεν είναι πρόβλημα πολιτικής ιδεολογίας αλλά εκπαίδευσης. Ο Αλέξης δεν διδάχθηκε να μην τσαμπουκαλεύεται με τον λάθος άνθρωπο κι ο Κορκονέας δεν διδάχθηκε να μην χτυπάει τον ανυπεράσπιστο. Αυτές ήταν δύο βασικές αρχές, τις οποίες εξ ίσου δεν διδάχθηκαν οι δύο πρωταγωνιστές της τραγωδίας κι έτσι οδηγήθηκαν σε αυτήν. Δεν υπήρχε πολιτικό πρόσημο.

Ωστόσο ο Χάρης παραδέχεται πως «το παιδάκι πήγε να τσαμπουκαλευτεί» επειδή αυτό ήταν μέρος της ταυτότητάς του. Έχει ενδιαφέρον ότι οι τέσσερις από τους πέντε αφηγητές παρουσιάζουν στη συνέντευξη μια ταυτότητα που ο καθένας έχει κατασκευάσει για τον Αλέξη και την υποστηρίζει ως αληθή, χωρίς ωστόσο κανείς τους να τον είχε γνωρίσει προσωπικά και χωρίς να έχει πρόσβαση σε επαρκείς πληροφορίες σχετικά με αυτόν. Τις λίγες διαθέσιμες πληροφορίες ο καθένας τις ερμηνεύει με τον δικό του τρόπο ανάλογα με το πολιτισμικό, ιδεολογικό και κοινωνικό πλαίσιο στο οποίο ανήκει ή και θεωρεί ότι ανήκει.

⁷⁷ Συνέντευξη Χριστίνας.

⁷⁸ Συνέντευξη Χάρη.

⁷⁹ Στο ίδιο.

⁸⁰ Στο ίδιο.

Το κάθε τέτοιου είδους πλαίσιο συνδέεται με διαφορετικές αναπαραστάσεις της ταυτότητας του παιδιού. Ο κάθε αφηγητής επιλέγει ποιες αναπαραστάσεις αυτής της ταυτότητας θα υιοθετήσει και θα προτάξει στην αφήγησή του με κριτήριο, από ό,τι φαίνεται, την ανίχνευση σε αυτές τις αναπαραστάσεις σημείων ταύτισής του με τον Αλέξη. Η Μυρτώ και ο Φίλιππος αποκαλούν τον Αλέξη «σύντροφο». Τονίζουν ότι ήταν αναρχικός και υπεραμύνονται αυτής της ιδιότητάς του. Η Χριστίνα αντίθετα είναι πεπεισμένη ότι δεν ήταν πολιτικοποιημένος, δεν είχε καμιά σχέση με τον αντιεξουσιαστικό χώρο και επιμένει ότι ήταν ένα παιδί που πήγε απλώς να διασκεδάσει στα Εξάρχεια. Η Χριστίνα αλλά και ο Χάρης ερμηνεύουν την πληροφορία ότι ο Αλέξης πήγαινε σε επιφανές ιδιωτικό σχολείο και προερχόταν από ευκατάστατη και με υψηλό μορφωτικό επίπεδο οικογένεια ως ένδειξη ότι η παρουσία του εκεί ήταν ένα παράδοξο: «Τι δουλειά είχε εκεί αυτό το παιδάκι;» θυμάται να αναρωτιέται αυθόρμητα ο Χάρης μόλις έμαθε για τη δολοφονία.⁸¹ Η λέξη «αυτό» φανερώνει την πρώτη του προσέγγιση που ντύνει την ταυτότητα του Αλέξη με τα στοιχεία που του επιτρέπουν να ταυτιστεί. Μόνο η Ειρήνη δεν επιχειρεί καθόλου να σκιαγραφήσει την ταυτότητα του Αλέξη. Φαίνεται πως για εκείνη βαραίνει κυρίως η ηλικία του, το ότι ήταν ένα παιδί. Δεν μπαίνει σε διαδικασία να τον ταυτοποιήσει περισσότερο.

Ευθύνη για τη δολοφονία ο Χάρης αποδίδει και στην ίδια την ταυτότητα των Εξαρχείων. Εξηγεί τη θεωρία του που αναφέρθηκε και στο προηγούμενο κεφάλαιο ότι τα Εξάρχεια είναι η αλάνα της Αθήνας:

Μα είναι [τα Εξάρχεια] η αρένα για αυτά τα πράγματα. Πού αλλού θα μπορούσε να γίνει; Εκεί δραστηριοποιούνται οι δυνάμεις γιατί μπορούν να συσπειρωθούν και οι δυο δυνάμεις και να παίζουν ξύλο. Όταν στο Μαρούσι ήταν βοσκοτόπια και κάποια στιγμή είχαμε μπλέξει με κάτι παρέες για ξύλο δεν πήγαμε να πλακωθούμε στην πλατεία. Πήγαμε και βρήκαμε μια αλάνα. Η αλάνα είναι τα Εξάρχεια. Δηλαδή στην Αθήνα, η αλάνα είναι τα Εξάρχεια. Άμα είναι να πάει να γίνει κάτι θα γίνει εκεί γιατί εκεί ο κόσμος είναι συνηθισμένος στο να γίνεται. Οπότε υπάρχει λιγότερη αντίδραση. Δεν θα μπορούσε να γίνει στο Κολωνάκι θεωρώ. Αν είχε γίνει θα ήταν ένα μεμονωμένο περιστατικό. [...] Αν πήγαινε κάποιος να τα σπάσει στο Κολωνάκι θα τον είχαν μαζέψει με κλούβες. Θα τους είχαν εκτελέσει οι «κακοί» δεξιοί απ' τα μπαλκόνια. Δεν γίνεται καταστροφή εκεί επειδή δεν τους παίρνει και στα Εξάρχεια αντίστοιχα δεν τους παίρνει να σταματήσουν την καταστροφή. [...] Εκεί πέρα [στα Εξάρχεια] έχουμε να κάνουμε με μια κλασική συμπλοκή gone wrong. Gone awfully wrong. Που πήγε πάρα πολύ πολύ άσχημα. Αλλά έχει ξαναγίνει. Δηλαδή ο Αλέξης-Κορκονέας, αυτό το επεισόδιο, παίζεται ίσως κάθε φορά που υπάρχει συμπλοκή, αστυνομία, καπνογόνα. Απλά αυτή τη φορά έφυγε σφαίρα.⁸²

Κατανοεί τον θυμό και την απόγνωση: «Είμαι εναντίον του να τα σπας όλα αλλά σκοτώθηκε ένα παιδί. Κάτι πρέπει να γίνει. Δεν το αφήνεις έτσι». Θεωρεί ωστόσο ότι θα μπορούσε ο

---

⁸¹ Στο ίδιο.

⁸² Στο ίδιο.

τρόπος διαμαρτυρίας και έκφρασης της απόγνωσης και του θυμού να γίνει ειρηνικά.⁸³ Καταλαβαίνουμε από την αφήγησή του ότι ο Χάρης δεν έχει βιωματική σχέση με την κουλτούρα της συλλογικής διαμαρτυρίας και την αντιλαμβάνεται ως κουλτούρα καταστροφής. Δεν διακρίνει δυναμικές και αποχρώσεις που μπορεί να συντελούν στην εξέλιξη μιας διαμαρτυρίας.

Σε ερώτησή μου αν τα Εξάρχεια έπαιξαν ρόλο στη δολοφονία, η Χριστίνα απάντησε ότι δεν το είχε ποτέ σκεφτεί. Αλλά η πρώτη της σκέψη ήταν ότι το θεωρεί λογικό:

Το περιστατικό ήταν λογικό ότι θα γινόταν Εξάρχεια. Δηλαδή δεν νομίζω ότι θα γινόταν κάτι τέτοιο στο Κολωνάκι, ξέρω 'γω ή στο Χαλάνδρι. Βγήκανε κάτι παιδιά, αυτό... Δεν θα γινόταν τίποτα γιατί δεν θα ένιωθε τόσο φοβισμένος ο άλλος ο ηλίθιος να βγάλει όπλο. Βεβαίως είχε να κάνει με το ότι ήταν τα Εξάρχεια και τα Εξάρχεια ήταν τζιζ κακά για αυτούς όλους. Αλλά θεωρώ... Δεν ξέρω αν έπαιξε καμία εξέλιξη στην πορεία των Εξαρχείων.⁸⁴

Βλέπουμε ότι η Χριστίνα αποδίδει την ευθύνη στο άτομο αλλά την επικεντρώνει στη συμβολική ταυτότητα που είχαν τα Εξάρχεια στο φανταστικό του Κορκονέα. Φαίνεται να κατανοεί σε έναν βαθμό το ξέσπασμα που ακολούθησε τη δολοφονία. Δεν εκφράζεται αρνητικά. Βέβαια η Χριστίνα παρακολούθησε τα γεγονότα από την απόσταση της Γλυφάδας, από τα ΜΜΕ, δεν έχει βιωματική εικόνα. Αξίζει ίσως να σημειωθεί, όπως θα δούμε στη συνέχεια, ότι στις κινητοποιήσεις που αφορούσαν τις επετείους ήταν απόλυτα αρνητική.

Για τη Ειρήνη επίσης δεν είναι τυχαίο που η δολοφονία έγινε στα Εξάρχεια. Σε άλλη περιοχή ο Κορκονέας δεν θα έβγαζε όπλο. Συμφωνεί με τη Χριστίνα στο ότι το συμβολικό φορτίο των Εξαρχείων όπλισε το χέρι του Κορκονέα αλλά για αυτήν επηρέασε επίσης και τις επακόλουθες αντιδράσεις. Για τη Ειρήνη δεν ήταν ο φόβος αυτό που κινητοποίησε τον Κορκονέα αλλά η ερμηνεία του τόπου και των υποκειμένων που ταυτίζονται με αυτόν: «Αφού είσαι στα Εξάρχεια, είσαι αλήτης κατ' εξοχήν και αναρχικός και παρ' τα». Και από την άλλη μεριά η αντίδραση: «Αμάν πια! Σταματήστε να την πέφτετε στα Εξάρχεια. Σταματήστε να μας παρουσιάζετε σαν τους τελευταίους αλήτες».⁸⁵

Η Μυρτώ δίνει επίσης αυτή τη διάσταση:

Κατά πάσα πιθανότητα δεν θα γινόταν αυτό στο Κεφαλάρι, ή στη Καλλιθέα. Δηλαδή η επιλογή του μπάτσου εκεί είναι πολύ συγκεκριμένη σε αυτό που κάνει. Ξέρει πού το κάνει. Είναι τα «μαλακισμένα». Αυτό που λέγανε κι άλλοι ότι: «Τι γύρευε το δεκαπεντάχρονο στα Εξάρχεια;»⁸⁶

⁸³ Στο ίδιο.

⁸⁴ Συνέντευξη Χριστίνας.

⁸⁵ Συνέντευξη Ειρήνης.

⁸⁶ Συνέντευξη Μυρτώ.

Ο Φίλιππος συνειρμικά αναφέρει τη δολοφονία του Μιχάλη Καλτεζά⁸⁷ που επίσης έγινε στα Εξάρχεια και επισημαίνει πως πάντα τα Εξάρχεια ήταν ένας χώρος καταστολής. Αν δεν υπήρξε τότε συλλογική αντίδραση αυτό οφειλόταν στην διαφορετική οικονομική κατάσταση της χώρας. Στην περίπτωση Καλτεζά, όπως λέει:

Πασοκάρα. Πασοκάρα. Υπάρχουνε λεφτά. Υπάρχει ευημερία. Γενικά είναι τα... Το '80 ρε παιδί μου που συμβολίζει το ΠΑΣΟΚ, ο πράσινος ήλιος και λίγο η Νέα Δημοκρατία είναι λεφτά...

Συμπληρώνει και πως τότε δεν υπήρχε το διαδίκτυο και τα κοινωνικά δίκτυα. Το 2008 η διάχυση της πληροφορίας ήταν αστραπιαία.⁸⁸

Το σύνολο των αφηγητών φαίνεται να αναγνωρίζει πως το νοηματικό φορτίο ενός τόπου μπορεί να συμβάλλει στην πρόκληση γεγονότων. Η ερμηνεία τους αναδεικνύει πως ο χώρος όχι μόνο επηρεάζεται από τα γεγονότα που συμβαίνουν σε αυτόν αλλά εξ ίσου οι νοηματοδοτήσεις των τόπων, το συμβολικό τους φορτίο, θα μπορούσαν να γίνουν η κινητήριος δύναμη που θα προκαλέσει τα γεγονότα.

Ο Χάρης δεν συνδέει τα γεγονότα που ακολούθησαν τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου με την κοινωνική και πολιτική συνθήκη στην οποία συμβαίνουν, αντίθετα από την Μυρτώ, τον Φίλιππο και τη Ειρήνη, για τους οποίους η δολοφονία ήταν η σταγόνα που ξεχείλισε ένα ποτήρι κοινωνικής ανισότητας, αδικίας και οικονομικής κακοδιαχείρισης. Όπως δηλώνουν, έβλεπαν το κακό της οικονομικής κρίσης να έρχεται. Επιπλέον η Μυρτώ έβλεπε να στερείται κάθε προοπτική από τη γενιά της. Συμβάλλει φυσικά η πολιτική τους τοποθέτηση και δράση και το βίωμα της αστυνομικής βίας. Ωστόσο και οι τρεις βλέπουν το αίσθημα της απελπισίας ως κινητήρια δύναμη των συγκρουσιακών γεγονότων του Δεκέμβρη. Έχει ενδιαφέρον ότι αν κοιτάξουμε τα προφίλ των τριών αφηγητών, του Χάρη, της Μυρτώ και του Φίλιππου, θα δούμε ότι δεν έχουν μεγάλη απόκλιση ως προς την κοινωνική τους θέση, τις ευκαιρίες και τις προοπτικές για το μέλλον τη δεδομένη στιγμή. Η εξήγηση της Μυρτώ και του Φίλιππου ότι «είχαμε έναν τοίχο πίσω μας»⁸⁹ δεν δικαιολογείται σε ατομικό επίπεδο για τους δυο τους, δεν αντιμετώπιζαν προσωπικά στέρξη ευκαιριών και οικονομικής πλάτης ώστε να νιώσουν τόσο περιθωριοποιημένοι και εξαθλιωμένοι. Κοινωνικά δεν απέιχαν από τον Χάρη. Η διαφορετική τους στάση οφείλεται στη διαφορά κουλτούρας και πολιτικής επιλογής τα οποία είναι αλληλοσυνδεόμενα. Η Μυρτώ και ο Φίλιππος μάλλον

---

⁸⁷ Δάφνη Σκαλιώνη, «17 Νοέμβρη 1985: Η δολοφονία του 15χρονου Μιχάλη Καλτεζά», <https://www.ertnews.gr/eidiseis/mono-sto-ertgr/17-noemvri-1985-i-dolofonia-toy-15chronoy-michali-kalteza/> (Ημερομηνία πρόσβασης 02/07/2023).

⁸⁸ Συνέντευξη Φίλιππου.

⁸⁹ Στο ίδιο και στη συνέντευξη Μυρτώ.

συντάχθηκαν με αυτούς που είχαν τοίχο πίσω τους, ενώ ο Χάρης έμεινε στην κοινωνική του θέση. Η απελπισία τον άγγιξε αλλά δεν ένωσε να τον απειλεί προσωπικά. Όπως δηλώνει:

Συνειδητοποιώντας ότι δεν μπορώ να κάνω τίποτα για να φέρω πίσω τον Αλέξη στη ζωή και δεν μπορώ να κάνω τίποτα για να δικάσω ο ίδιος τον Κορκονέα, είμαι απ' έξω. Δηλαδή ορίζομαι ως απ' έξω.⁹⁰

Η Μυρτώ και ο Φίλιππος (με διαφορά ηλικίας 14 χρόνων) έχουν θέσει ως κεντρικό άξονα της ταυτότητάς τους την πολιτική τους τοποθέτηση και δράση και αυτοπροσδιορίζονται ως κοινωνικοί αγωνιστές στον ευρύτερο αντιεξουσιαστικό χώρο. Στη συγκρότηση αυτής της ταυτότητας έχουν συμβάλει τα Εξάρχεια. Επομένως, έχοντας ταχθεί στη μία από τις δυο αντιμαχόμενες πλευρές της αντιπαράθεσης ανάμεσα σε «κοινωνικούς αγωνιστές» και θεσμική πολιτική, με έδρα τα Εξάρχεια, κάθε γεγονός που εντάσσεται σε αυτό το πλαίσιο το ανακαλούν ως οργανικό κομμάτι της προσωπικής τους ιστορίας. Για τον Φίλιππο και την Μυρτώ η ενθύμηση του γεγονότος παίρνει τη μορφή αυτοβιογραφικής αφήγησης.

Έχει ωστόσο σημασία ότι η Μυρτώ χρησιμοποιεί αρκετά το α' πληθυντικό πρόσωπο, το εμείς, κάτι που δείχνει πως αυτοπροσδιορίζεται πρώτα ως μέλος μιας συλλογικότητας και δευτερευόντως ως άτομο. Αφηγούμενη επιλέγει να το επικοινωνήσει αυτό.

Στην αφήγηση του Χάρη και της Χριστίνας το γεγονός απλώς τέμνεται με τη ζωή τους και η επιρροή του σε αυτήν περιορίζεται στον βαθμό και τρόπο επιρροής ενός γεγονότος με ισχυρό εθνικό και κοινωνικό αντίκτυπο.

Η Ειρήνη, τέλος, τοποθετείται ενδιάμεσα των δύο παραπάνω πόλων, αφηγείται το γεγονός με μεγαλύτερο βαθμό ταύτισης από τη Χριστίνα και τον Χάρη, αλλά όχι σαν ένα γεγονός που την καθόρισε, όπως την Μυρτώ και τον Φίλιππο.

3.2 Πώς θυμούνται οι αφηγητές τα γεγονότα του Δεκέμβρη

Τα γεγονότα που παίρνουν τον χαρακτήρα του εθνικού, που έχουν εθνικό αντίκτυπο, τείνουμε να τα θυμόμαστε με ακρίβεια. Συχνά αποτυπώνεται στη μνήμη μας με λεπτομέρεια η δική μας κατάσταση σε σχέση με το γεγονός, πού ήμασταν, τι κάναμε ακριβώς όταν το μάθαμε. Παρ' όλα αυτά είναι δυσκολότερο να ανακληθούν τα συναισθήματα που νιώσαμε όταν το πληροφορηθήκαμε.⁹¹

Στη μνήμη όλων των αφηγητών έχει εγγραφεί η διάχυση ενός συλλογικού πένθους μετά τη δολοφονία. Φαίνεται όμως, από τον τρόπο που ανασύρουν τις αναμνήσεις τους, ότι για τον Φίλιππο και την Μυρτώ αυτό το πένθος βιώθηκε ως προσωπικό. Η Μυρτώ, ενδεικτικά,

⁹⁰ Συνέντευξη Χάρη.

⁹¹ Abrams, *Θεωρία Προφορικής Ιστορίας*, 126.

αναφέρει: «Ξύπναγα το πρωί, όλες τις επόμενες μέρες και ένιωθα ότι έχει πεθάνει κάποιος στο σπίτι».⁹²

Η Μυρτώ την ώρα της δολοφονίας είχε βγει με την παρέα της στου Ψυρρή. Βγαίνοντας στην οδό Αθηνάς βρέθηκαν μπροστά στο πρώτο κύμα καταστροφών χωρίς να γνωρίζουν ακόμα ότι είχε γίνει η δολοφονία. Το συναίσθημα που ένιωσε ήταν χαρά. Και το εξηγεί:

Το πρώτο βράδυ που γινόταν αυτό το πράγμα εμείς ήμασταν σαν τα χαζά, δεν ξέραμε τι γίνεται ακριβώς. Ήμασταν 17, 18 χρονών, Σάββατο βράδυ, που είχαμε βγει έξω να πιούμε μπύρες. [...] Ήταν μια φάση, έπαιζε μια χαρά, ένα ξέσπασμα χαράς για το ότι γίνεται κάτι. Αυτό υπήρχε. Θυμάμαι ότι ήμουν χαρούμενη, ότι είχα ενθουσιαστεί.⁹³

Λίγη ώρα αργότερα όταν πληροφορήθηκε για τη δολοφονία η χαρά μετατράπηκε σε σοκ, πένθος και μεγάλη οργή. Η Μυρτώ συμμετείχε στα επεισόδια του Δεκέμβρη από την επομένη της δολοφονίας και για όλο το διάστημα που διήρκεσαν. Στην ερώτησή μου για το πώς ένιωθε εκείνες τις μέρες απαντά:

Θυμάμαι ότι γύριζα σπίτι κι έβγαζα τα ρούχα μου και έβγαζα μέσα από τα ρούχα μου πέτρες και τις άφηνα δίπλα στο κομοδίνο, στο κρεβάτι μου, και κοιμόμουν και ξύπναγα, ντυνόμουν, έπαιρνα τις πέτρες και ξαναέβγαينا. [...] Στο σπίτι δεν... Το σπίτι ήτανε τίποτα. Ήταν απλά για να πάω να κοιμηθώ. Μπορώ να σου πω πώς ένιωθα στον δρόμο. Στον δρόμο, είχαμε πάρει την πόλη. Αυτό ένιωθα. Ότι η πόλη είναι δική μας. Ότι τη γνωρίζουμε τελείως διαφορετικά, γιατί δεν έχει αμάξια, δεν έχει παρκαρισμένα, δεν έχει κίνηση, και έχει άπειρο κόσμο, ο οποίος τριγυρνάει, περπατάει, πάει από δω, από κει, κάθεσαι σ' ένα οδόφραγμα, συγκρούεται, μετά φεύγει, πάει αλλού. [...] Δηλαδή είναι λίγο η φάση φεστιβάλ εξέγερσης.⁹⁴

Παρατηρούμε στην αφήγηση της Μυρτώς τον τρόπο με τον οποίο η εμπειρία επενδύει την πόλη με νέα, διαφορετικά νοήματα, διαμορφώνοντας έτσι τη μνήμη της πόλης και των διαφορετικών χώρων της. Βλέποντας με άλλο μάτι τα στενά που έχεις χλιοπερπατήσει, σαν πεδίο μάχης (το στενό όπου έκανα τα ψώνια μου ή έπινα ποτό είναι τώρα ορμητήριο επίθεσης ή τόπος διαφυγής από τον εχθρό), τα επενδύεις με νέα νοήματα τα οποία συντηρούνται στη μνήμη και επαναδιαμορφώνουν στο μυαλό σου την ταυτότητα του τόπου. Έτσι ο τόπος γίνεται δυναμικά έδαφος διαφορετικών χρήσεων και ίσως αντίθετων από τις επίσημες.

---

⁹² Συνέντευξη Μυρτώς.

⁹³ Στο ίδιο.

⁹⁴ Στο ίδιο.

«Είχαμε πάρει την πόλη» λέει η Μυρτώ υπονοώντας ότι δεν την είχανε.⁹⁵ Η φράση της μας παραπέμπει στο «Δικαίωμα στην πόλη» του Lefebvre⁹⁶ αλλά όχι υπό την έννοια της διεκδίκησης πρόσβασης σε υλικά αγαθά αλλά της επιτέλεσης της ταυτότητάς των υποκείμενων μέσα στην πόλη. Η Μυρτώ αναφέρει ότι η γενιά της βίωνε καταστολή όταν επιχειρούσε να εκφραστεί μέσα στην πόλη, καταδεικνύοντας ότι στον αστικό χώρο εκδηλώνονται πολιτικές συμπερίληψης και αποκλεισμού. Στη χωροταξική, πολεοδομική, αρχιτεκτονική μορφή της πόλης, π.χ. σε δημόσια κτήρια, τράπεζες, πολυκαταστήματα κ.α. αλλά και στον τρόπο με το οποίο χωροθετούνται αυτά μέσα στην πόλη, χωρικοποιείται η εξουσία. Μέσα από την φυσικοποίησή της στους χώρους καθημερινής εμπειρίας και πρακτικής, η εξουσία καθίσταται αόρατη και δεν επιβάλλεται με βάρβαρο και άμεσο τρόπο αλλά έμμεσα μέσα από νόρμες, προκαταλήψεις και προσδοκίες.⁹⁷ Στην περίπτωση του Δεκέμβρη η εξουσία εκδηλώθηκε με βάρβαρο και άμεσο τρόπο. Σαν αποτέλεσμα, ενδεχομένως οι συμμετέχοντες στα επακόλουθα γεγονότα στράφηκαν ενάντια στη χωρικοποιημένη εξουσία, καταστρέφοντας τους υλικούς φορείς της πέραν του προφανούς εχθρού που ήταν τα όργανα επιβολής της εξουσίας. Ενδεχομένως, οι άλλοτε αόρατες χωρικοποιημένες εξουσίες της καθημερινής βιωμένης εμπειρίας στην πόλη έγιναν ορατές μετά την άμεση και βάρβαρη εκδήλωση της εξουσίας με τη δολοφονία.

Ο Φίλιππος (33 ετών το 2008) όπως και η Μυρτώ (19 ετών το 2008) αφηγείται κι εκείνος με μεγάλη και αυξανόμενη ένταση τα γεγονότα του Δεκέμβρη. Θυμάται και περιγράφει με εξονυχιστικές λεπτομέρειες το τι ακριβώς έκανε το απόγευμα και το βράδυ πριν πληροφορηθεί τη δολοφονία, φυσικά και τις επόμενες μέρες. Βρισκόταν στα Εξάρχεια, πολύ κοντά στον τόπο του συμβάντος και το έμαθε σχεδόν αμέσως. Το πρώτο συναίσθημα που ένιωσε ήταν μίσος:

Και θυμάμαι είναι δίπλα μου ο Θωδωρής και γυρίζω και του λέω: «Τι έγινε;», μου λέει: «Σκοτώσανε έναν δεκαπεντάχρονο οι μπάτσοι». Και είναι σαν να, πώς να στο πω ρε παιδί μου, σαν να με πέρασε κάτι εκείνη τη στιγμή και το μίσος που μπήκε μέσα μου... Κι έβλεπα... Σαν να... Δεν ξέρω πώς να το περιγράψω αυτό το πράγμα. Δεν έχω κάτι να πω σαν αυτό. Απλά θυμάμαι ότι κοίταγα τη διμοιρία και αυτό που υπήρχε μέσα μου ήταν: «Εσείς δεν θα φύγετε από την πλατεία, εσείς θα πεθάνετε σήμερα». Το πίστευα, το μίσος ήτανε αρχέγονο, ήταν δηλαδή πραγματικά μίσος μέσα μου».⁹⁸

Ο Φίλιππος αυτόματα συμμετείχε στο ξέσπασμα κατά της αστυνομίας που είχε αρχίσει μόλις πριν λίγα λεπτά:

---

⁹⁵ Συνέντευξη Μυρτώς.

⁹⁶ Henri Lefebvre, *Δικαίωμα στην πόλη: Χώρος και πολιτική* (Αθήνα: Παπαζήσης, 1977), 75-6.

⁹⁷ Tim Cresswell, «Falling down: resistance as diagnostic» στο *Entanglements of power: Geographies of domination / resistance*, επιμ. Joanne P.Sharp, Paul Routledge, Chris Philo, Ronan Paddison (Λονδίνο: Routledge, 2000) 262-3.

⁹⁸ Συνέντευξη Φίλιππου.

Ψάχνουνε να βρουνε πέτρες, να μας φέρουνε πέτρες, να πετάξουμε, να έχουμε να πετάμε πέτρες. Και γενικά ήταν σαν αυτό που λέμε στα αγγλικά wild fire. [...] Το wild fire είναι αυτό που καίγονται τα πάντα πολύ γρήγορα, ρε παιδί μου. Και γίνεται αυτό. Είναι σαν να περνάει από άνθρωπο σε άνθρωπο, σε άνθρωπο, σε άνθρωπο αυτό το μίσος. Αυτό το μίσος. Αυτός ο θυμός, αν θες, να μη λέω τη λέξη μίσος. Ο θυμός είχε μια δικαιοσύνη μέσα του. Δεν ήταν ένα: «Μισώ τους μπάτσους να πούμε». Όχι, είχε μέσα ένα πολύ έντονο ότι είναι σωστός αυτός ο... Σωστή οργή. Κι είμαστε θυμάμαι σ' εκείνο το οδόφραγμα... Μετά από κει, τι έγινε; Μετά από κει, φεύγω... [...] Είναι όλα πολύ χαοτικά μες στο κεφάλι μου. Είναι εικόνες δηλαδή που δεν μπορώ να θυμηθώ τότε, πώς, πού, τότε γίναν χρονικά, εκείνο το βράδυ.⁹⁹

Εκείνο το πρώτο βράδυ αποτέλεσε για τον Φίλιππο μια μεγάλη τομή σε προσωπικό επίπεδο.

Όχι, αυτή τη στιγμή πήραν ζωή. Πήραν ένα... Ήτανε πια η πραγματικότητα και εκεί πέρα δε θα σου πω ψέματα ρε συ Κωσταντή, εκείνο το βράδυ ήρθα πάρα, πάρα, πάρα, πάρα, πάρα, πάρα, πολύ κοντά και το θυμάμαι πάρα, πάρα πολύ καθαρά επίσης, σαν να υπήρχε μπροστά μου μια τεράστια τρύπα στο έδαφος, ήταν σαν όνειρο κιάλας, τώρα πια είναι σαν όνειρο, το νιώθω, υπήρχε μια μεγάλη μαύρη τρύπα. Κι ήταν ένα βήμα. Ή θα πέσω στην τρύπα και θα πάω στο ένοπλο... Και το λέω, δεν είναι... Δεν ντρέπομαι να το πω, δεν... Και πραγματικά αυτό ήταν... Ήθελα να πάω στο ένοπλο. Ή δεν θα πέσω στην τρύπα και θα παραμείνω κοινωνικός αγωνιστής. Και χαίρομαι και στο λέω πολύ ειλικρινά μετά από όλα αυτά τα χρόνια, ότι έμεινα στο κοινωνικό κομμάτι και δεν πήγα στο ένοπλο. Αλλά εκείνη τη στιγμή πραγματικά, έτσι το νιώθω, δεν ξέρω... [...] Το συναίσθημα είναι τραυματικό που έχω μέσα μου. Έχει χαραχτεί μέσα μου.¹⁰⁰

Ο Φίλιππος, αν και συμμετείχε ήδη μια δεκαετία στον αντιεξουσιαστικό χώρο και είχε ήδη μεγάλη εμπειρία από κινηματικές δράσεις, ήταν ωστόσο πάντοτε σταθερά εναντίον της ένοπλης πάλης για ιδεολογικούς λόγους.¹⁰¹ Το ότι εκείνο το βράδυ ήρθε για πρώτη φορά αντιμέτωπος με αυτή τη θέση αποκαλύπτει τη σαρωτική δύναμη της οργής που προκάλεσε η συγκεκριμένη δολοφονία στον συγκεκριμένο χώρο και χρόνο. Όπως αναλύουν οι Walter Nicholls, Byron Miller, Justin Beaumont «Οι τόποι διαμορφώνουν την πολιτική υποκειμενικότητα των ανθρώπων και τους παρέχουν τα πλαίσια για να ερμηνεύσουν εάν έχουν συμβεί αδικίες και εάν αυτές αξίζουν δυναμικές συλλογικές απαντήσεις».¹⁰² Φαίνεται πως το ερμηνευτικό πλαίσιο μέσα στο οποίο αντιλήφθηκαν τα υποκείμενα που βρίσκονταν

⁹⁹ Στο ίδιο.

¹⁰⁰ Στο ίδιο.

¹⁰¹ «... Για να το διευκρινίσω, ποτέ δεν συμφωνούσα πάρα πολύ με την πρωτοπορία. Πρωτοπορία με την έννοια την ένοπλη πρωτοπορία. Ότι εμείς ξέρουμε τον δρόμο με τα γκάνια και θα σας τον δείξουμε. Όχι. Ήμουν πάντα με την κοινωνία. Ότι όλοι μαζί θα πρέπει να φτάσουμε στο σημείο ώστε να καταφέρουμε να κάνουμε την ανατροπή». Συνέντευξη Φίλιππου.

¹⁰² Walter Nicholls, Byron Miller, Justin Beaumont, «Introduction: Conceptualizing the Spatialities of Social Movements», στο *Spaces of Contention: Spatialities and Social Movements*, επιμ. Walter Nicholls, Byron Miller, Justin Beaumont (Λονδίνο: Routledge, 2016), 4.

στον τόπο τις πρώτες εκείνες ώρες τη δολοφονία νομιμοποιούσε μια συλλογική συγκρουσιακή απάντηση η οποία μάλιστα πέρασε τα όρια του χώρου στον οποίο παράχθηκε δείχνοντας έτσι τον τρόπο, τα μέσα και τις πρακτικές με τα οποία θα αρθρωνόταν στη συνέχεια.

Τη λέξη οργή επαναλαμβάνει και η Ειρήνη πάρα πολλές φορές στην αφήγησή της. Θυμάται κι εκείνη με κάθε λεπτομέρεια το βράδυ της δολοφονίας όμως το ανακαλεί με πολύ λιγότερη ένταση από τον Φίλιππο και την Μυρτώ. Η Ειρήνη τον Δεκέμβριο του 2008 ήταν 8 μηνών έγκυος. Εκείνο το βράδυ ειδοποιήθηκε από τηλεφώνημα αμέσως μετά το συμβάν και πήγε αμέσως στα Εξάρχεια παρ' ότι όλοι την απέτρεπαν λόγω εγκυμοσύνης. Όλες τις επόμενες ημέρες συμμετείχε στις πορείες τουλάχιστον όσο έκρινε ότι δεν ήταν επικίνδυνο για την εγκυμοσύνη της. Δεν άντεχε, όπως λέει, να μην είναι εκεί. Και δεν έπαυε να νιώθει οργή όλο εκείνο το διάστημα.¹⁰³

Παρ' ότι, αντίθετα από τους προηγούμενους αφηγητές, ο Δεκέμβρης δεν είχε προσωπικό αντίκρισμα στον Χάρη, κι εκείνος θυμάται με κάθε λεπτομέρεια τι έκανε εκείνο το βράδυ και πώς έμαθε για το περιστατικό. Θυμάται ότι πήγαινε με την γυναίκα του σινεμά στην ευρύτερη περιοχή των Εξαρχείων και θυμάται ακόμα και την ταινία που πήγαιναν δουν. Πάρκαραν και πηγαίνοντας στο σινεμά είδαν ότι είχε γεμίσει ο κόσμος αστυνομία και συμπλοκές. Οπότε πήραν άρον άρον το αυτοκίνητο και γύρισαν σπίτι τους έντρομοι. Έμεναν στο Μαρούσι. Έμαθαν τι είχε συμβεί από τις ειδήσεις λίγο αργότερα. Τα επακόλουθα γεγονότα ο Χάρης τα παρακολούθησε από απόσταση.¹⁰⁴

Η Χριστίνα το 2008 ζούσε στη Γλυφάδα, ήταν δηλαδή σε απόσταση από το κέντρο. Δεν είχε βιωματική εικόνα από τα γεγονότα, η πρόσληψη της πληροφορίας γι' αυτήν ερχόταν μόνο από τα ΜΜΕ και τον κοινωνικό της περίγυρο. Ίσως εκεί οφείλεται και το ότι ανάλογη με τη χωρική είναι και η συναισθηματική απόσταση που κρατάει κατά τη διαδικασία ενθύμησης του Δεκέμβρη. Είναι η μόνη που δεν θυμάται πού ήταν και τι έκανε όταν έμαθε για τη δολοφονία. Η απάντησή της στη σχετική μου ερώτηση είναι ενδεικτική της απόστασης που είχε εκείνη την εποχή από τα Εξάρχεια:

Όταν άκουσα εγώ το 2008 το περιστατικό, που ήμουν στη Γλυφάδα, με εντυπωσίασε γιατί είχα χάσει την επαφή μου, το ότι παιδάκια από 14 χρόνων είχαν διαλέξει για να βγούνε για βράδυ σε αυτή την περιοχή. Δηλαδή τότε κατάλαβα ότι ξανά είχε γίνει μόδα. Τότε το κατάλαβα. Δεν... Νόμιζα ότι ήταν τελείως out η περιοχή. Ότι είχε εγκαταλειφθεί από τους νέους. Και με εντυπωσίασε θετικά, αλλά με την άσχημη έκβαση που είχε βέβαια δεν μπορούσα να το πάρω έτσι.¹⁰⁵

Η σκοπιά από την οποία η Χριστίνα ανακαλεί τα γεγονότα είναι μόνο αυτή της μητέρας μιας 12χρονης κόρης: «Δεν ξέρω αν το θυμάσαι κι εσύ, στους σχολικούς χώρους είχε γίνει

¹⁰³ Συνέντευξη Ειρήνης.

¹⁰⁴ Συνέντευξη Χάρη.

¹⁰⁵ Συνέντευξη Χριστίνας.

ένα πολύ μεγάλο πένθος». Η αφήγηση επικεντρώνεται στην ανάμνηση της ανησυχίας της για τον αντίκτυπο που θα είχε ο Δεκέμβρης στο παιδί της. Επιλέγει να αναφέρει ότι συνέβησαν και «ευτράπελα» όπως λέει, τα οποία δεν δικαιολογεί, όπως ότι παιδιά της γειτονιάς στη Γλυφάδα πέταξαν αυγά στο σχολικό του ιδιωτικού σχολείου που φοιτούσε η κόρη της. Το αναφέρει με μεγάλη ενόχληση και ακόμα δεν καταλαβαίνει γιατί έγινε:

Δεν ξέρω γιατί θεωρήθηκε το ιδιωτικό σχολείο συνώνυμο ας πούμε μιας επιχείρησης αστυνομικής. Δεν κατάλαβα γιατί έπρεπε να γίνει αυτό το μπλέξιμο. [...] Επίθεση... Επίθεση με αυγά και με τέτοια. Όχι κάτι επικίνδυνο, αλλά δεν μπορώ να καταλάβω γιατί έγινε.¹⁰⁶

Ο διαφορετικός τρόπος με τον οποίο θυμούνται και ερμηνεύουν οι αφηγητές τα γεγονότα του Δεκέμβρη απορρέει αφενός από την χωρική απόστασή τους από αυτά αλλά και από το σύστημα σκέψης τους. Ως ενεργητική διαδικασία παραγωγής νοημάτων, η μνήμη είναι πάντα λογοθετική.¹⁰⁷ Έτσι, διακρίνουμε σε διαφορετικές αφηγήσεις για το ίδιο γεγονός, ανταγωνιστικούς λόγους από τους οποίους οι αφηγητές αντλούν νοήματα και τα αναπαράγουν. Μια ακόμα ένδειξη της παραπάνω διαπίστωσης διαφαίνεται από τις δύο αντιθετικές εικόνες που ανασύρουν οι αφηγητές από τη μνήμη τους ως προς τη σύνθεση του κόσμου που συμμετείχε στα γεγονότα του Δεκέμβρη. Παραθέτουμε ενδεικτικά αποσπάσματα:

Μυρτώ:

Ό,τι θες. Ό,τι θες. Από κόσμο, είχε ό,τι θες. Είχε και κόσμο πιο μεγάλης ηλικίας, είχε και πιτσιρικάδες, καλά οι πιτσιρικάδες ήταν όλοι έξω έξαλλοι. Μαθητές, φοιτητές και τα λοιπά, υπήρχε λουμπεναρία πάρα πολλή. Οπαδοί πάρα πολλοί. Χρήστες. Είχε πολλούς χρήστες, δηλαδή, τοξικοεξαρτημένους, κόσμο από πιάτσες και τέτοια ο οποίος ήταν στα μπάχαλα εκεί σταθερά. Και πιο μεγάλο κόσμο που δούλευε όπου κατέβαινε. Δηλαδή μέχρι, ξέρω 'γω, 30-40 χρονών, αυτό. Δηλαδή οι ηλικίες ήταν αυτές. Από πιτσιρικάκια ξέρω 'γω, και Ρομά πιτσιρικάκια, από 10 χρονών, μέχρι 40 ας πούμε. Κι ο κόσμος αυτός δεν ήτανε, ρε παιδί μου, χωρισμένος κάπως, δηλαδή αυτοί εκεί, οι άλλοι εκεί. Ήτανε όλοι παντού, σε όλα.¹⁰⁸

Ειρήνη:

Πάρα πολύς κόσμος, δηλαδή και όλες οι ηλικίες. Νομίζω ότι κατέβηκε... Όλοι οι άνθρωποι της Αθήνας που έχουν μια άλφα ευαισθησία και μια κοινωνική έγνοια, κατέβηκαν εκείνες τις μέρες.¹⁰⁹

Φίλιππος:

¹⁰⁶ Στο ίδιο.

¹⁰⁷ Annette Kuhn, «A Journey through Memory», στο *Autobiography*, επιμ. Trev Lynn Broughton (Λονδίνο: Routledge, 2007) 264.

¹⁰⁸ Συνέντευξη Μυρτώς.

¹⁰⁹ Συνέντευξη Ειρήνης.

Άπαντες, πραγματικά άπαντες. Και το λέω άπαντες, γιατί ήμουνα... Είχα την τύχη γιατί ήμουνα κάμεραμαν να βλέπω όλες τις πορείες. Πήγαινα σε όλες τις πορείες. Δεν θα ξεχάσω την πορεία που έχουν έρθει παιδιά του δημοτικού με τη δασκάλα τους και της λέω: «Σας βγάζω το καπέλο που έχετε φέρει την τάξη». Και μου λέει: «Οι μαθητές μου θέλανε να είναι εδώ» -παιδιά Γυμνασίου, πρώτη γυμνασίου πρέπει να ήτανε- «οι μαθητές μου θέλουν να είναι εδώ και εγώ, σαν δασκάλα οφείλω να είμαι στο πλευρό τους».¹¹⁰

Χάρης:

Δεν θεωρώ ότι ο κόσμος κατέβηκε από την αγανάκτησή του για τον χαμό ενός παιδιού και την εκπαίδευση των αστυνομικών. [...] Πιστεύω ότι ήταν αυτοί που... Ήταν εκείνοι που το πολιτικό τους κέντρο μπορούσε να εκμεταλλευτεί την κατάσταση. Δεν πιστεύω ότι κατέβηκαν οι συγγενείς του και οι φίλοι του. Δεν πιστεύω ότι κατεβήκανε απ' όλες τις παρατάξεις. Δεν πιστεύω ότι κατέβηκα εγώ με τους υπόλοιπους που πιστεύουμε ότι το πρόβλημα ήταν η εκπαίδευση του Κορκονέα. Πιστεύω ότι κατέβηκαν οι άνθρωποι οι οποίοι πέθανε ένας μάρτυράς τους, τον βάφτισαν μάρτυρά τους και είπαν: «Ένας ακόμα μάρτυρας της αριστεράς πέθανε στον αγώνα μας, κατά της κρατικής εξουσίας».¹¹¹

Από τη μία ο Φίλιππος, η Μυρτώ και η Ειρήνη βεβαιώνουν ότι τις ημέρες εκείνες η σύνθεση του κόσμου ήταν εντυπωσιακά πολύμορφη, από την άλλη ο Χάρης εμφανίζεται πεπεισμένος ότι συμμετείχαν μόνο εκείνοι που είχαν πολιτικό όφελος από τις ταραχές. Βεβαίως, από τη μια έχουμε βιωματική μνήμη κι από την άλλη μια αίσθηση από απόσταση που συμπεριλαμβάνει και την πληροφόρηση απ' έξω, από τα ΜΜΕ, τα κοινωνικά δίκτυα και τον κοινωνικό περίγυρο. Ωστόσο και η βιωματική μνήμη είναι ρευστή και μεταβλητή και επηρεάζεται από το παρόν. Αυτό που έχει όμως ενδιαφέρον είναι τα νοήματα που παράγουν οι αφηγητές και οι λόγοι από τους οποίους τα αντλούν. Λαμβάνοντας υπόψη ότι μέσω των προφορικών αφηγήσεων προσεγγίζουμε όχι μόνο το τι συνέβη, αλλά και τον τρόπο που οι άνθρωποι έχουν εσωτερικεύσει και ερμηνεύσει αυτό που συνέβη, έχουν ενδιαφέρον οι αντίπαλες ερμηνείες που διατυπώνονται σε σχέση με τη σύνθεση των συμμετεχόντων στον Δεκέμβρη, συνυπολογίζοντας πάντα και το ιδεολογικό υπόβαθρο των αφηγητών.¹¹²

Βλέπουμε ότι ο Χάρης, για τον οποίο τα γεγονότα του Δεκέμβρη δεν είναι νομιμοποιημένα, τοποθετεί ως συμμετέχοντες σε αυτά πληθυσμιακές ομάδες που a priori συμμετέχουν σε μη νομιμοποιημένες, κατά την άποψή του, δράσεις. Ο αντιεξουσιαστικός χώρος έχει κατά τη γνώμη του αποκοπεί από τη διάνοηση και περιορίζεται στη δράση την οποία ο Χάρης ταυτίζει με την καταστροφή. Οι κινητοποιήσεις για τον Χάρη είχαν τον χαρακτήρα μιας αγανακτισμένης καταστροφής με πολιτικό πρόσημο. Από την άλλη, ο Φίλιππος, η Μυρτώ και η Ειρήνη τοποθετούν στους συμμετέχοντες ομάδες από το ευρύτερο κοινωνικό σύνολο πιθανώς και επειδή με αυτόν τον τρόπο επικυρώνεται το δικό τους πρόταγμα για τα γεγονότα ως έκφραση δίκαιης αλλά κυρίως συλλογικής αγανάκτησης απέναντι στην κοινωνική αδικία και την αστυνομική βία. Ίσως επίσης η συμμετοχή ευρύτερων κοινωνικών

¹¹⁰ Συνέντευξη Φίλιππου.

¹¹¹ Συνέντευξη Χάρη.

¹¹² Alessandro Portelli, «What Makes Oral History Different». Στο *Oral History Reader*, επιμ. Robert Perks, Alistair Thomson, Νέα Υόρκη: Routledge, 2006, β' έκδοση), 69.

ομάδων σε μια πολιτική έκφραση που γειτνιάζει στη δική τους πρακτική διαμαρτυρίας, στην οποία νιώθουν ότι η κοινωνία είναι κατά πλειοψηφία αντίθετη, τους δίνει την ικανοποίηση της αποδοχής και επικύρωσης αυτών των πρακτικών.

4 ΤΟ ΑΠΟΤΥΠΩΜΑ ΤΟΥ ΔΕΚΕΜΒΡΗ ΣΤΑ ΕΞΑΡΧΕΙΑ ΚΑΤΑ ΤΟΥΣ ΑΦΗΓΗΤΕΣ

4.1 Συμβολική αποτύπωση

Αυτό που νοηματοδοτεί έναν τόπο δεν είναι η ιστορία του με την έννοια των γεγονότων που έχουν διαδραματιστεί εκεί αλλά οι διαφορετικές ερμηνείες αυτών των γεγονότων. Οι τόποι αποκτούν πολλαπλές ταυτότητες ανάλογα με την ερμηνεία που δίνουν τα υποκείμενα στην ιστορία των τόπων.¹¹³ Αυτές οι υποκειμενικές ερμηνείες αντλούνται και βρίσκονται σε αλληλεπίδραση με τις συλλογικές. Το υποκείμενο τη στιγμή που βιώνει μια εμπειρία, αυτόματα την ερμηνεύει. Αλλά και μετά την εμπειρία, ακολουθεί μια συνεχής ανατροφοδότηση και επανερμηνεία του βιώματος.¹¹⁴

Ο Δεκέμβρης για την ομάδα στην οποία ανήκουν η Μυρτώ, ο Φίλιππος και η Ειρήνη, ανατροφοδότησε τη δική τους αναπαράσταση των Εξαρχείων ως το κατ' εξοχήν ορμητήριο κοινωνικών αγώνων αλλά και ζύμωσης ανατρεπτικών και ελευθεριακών ιδεών, ριζοσπαστικής σκέψης και πολιτικής ανυπακοής. Ανατροφοδότησε επίσης την αναπαράσταση των Εξαρχείων ως της κατ' εξοχήν γειτονιάς κοινωνικής αλληλεγγύης. Για τους τρεις αφηγητές η επίδραση του Δεκέμβρη συνοψίζεται σε μια συλλογική αφύπνιση, ταυτόχρονα σε πολιτικό και κοινωνικό επίπεδο. «Απαντήσαμε» λένε η Μυρτώ και ο Φίλιππος. Ο Δεκέμβρης ήταν η ηχηρή τους απάντηση σε ένα πλέγμα αδικίας, αυθαιρεσίας, βίας και καταστολής της εξουσίας. Εκλαμβάνουν αυτή την απάντηση ως μια νίκη σε αυτόν τον πόλεμο. Οι ομάδες που συνιστούν για τους τρεις αφηγητές το «εμείς» στο «απαντήσαμε» συνδέονται με τα Εξάρχεια όχι μόνο χωρικά αλλά και συμβολικά. Η συμβολική αυτή σχέση πηγάζει από τη μνήμη της περιοχής και τις ερμηνείες που εκείνοι έχουν δώσει στα γεγονότα που έχουν διαδραματιστεί σε αυτήν. Ο Δεκέμβρης δεν συνιστά για τους αφηγητές ένα αυτόνομο συμβάν αλλά εντάσσεται σε μια συνέχεια, σε μια ροή γεγονότων τα οποία συγκροτούν το νόημα των Εξαρχείων.

Στη σχετική ερώτηση, ο Φίλιππος εξηγεί το αποτύπωμα του Δεκέμβρη στα Εξάρχεια ως εξής:

Μια πένθιμη νίκη. Αυτό θα έλεγα, μια πένθιμη νίκη. [...] Και έχω την εντύπωση ότι τα Εξάρχεια, λόγω της πολιτικής ιστορίας που έχουν, που έχουν Καλτεζά, που έχουν το Χημείο, έχουν το Πολυτεχνείο, την πορεία με τα ψάθινα καπέλα του 189κάτι,¹¹⁵ έχουν μια

¹¹³ Doreen Massey, «Thinking Radical Democracy Spatially», *Environment and Planning D: Society and Space* 13, τχ. 3 (1995): 283-288.

¹¹⁴ Θεόδωρος Παραδέλης, «Ανθρωπολογία της μνήμης», στο *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, επιμ. Ρίκα Μπενβενίστε, Θεόδωρος Παραδέλης (Αθήνα: Αλεξάνδρεια, Εταιρία Αξιοποίησης και Διαχείρισης Περιουσίας Πανεπιστημίου Αιγαίου, 1999) 28-9.

¹¹⁵ Ο αφηγητής προφανώς αναφέρεται στα εκτεταμένα επεισόδια που έλαβαν χώρα στην Αθήνα τον Μάιο του 1859 και έμειναν γνωστά ως Σκιαδικά. Πρόκειται για μια από τις πρώτες φοιτητικές κινητοποιήσεις στο νεοσύστατο Ελληνικό κράτος με χαρακτήρα διαμαρτυρίας εναντίον του Οθωνικού καθεστώτος.

μακρά ιστορία πολιτικής παράδοσης. Θεωρώ ότι το αποτύπωμα, ναι μεν έχει το πένθος της ζωής του Γρηγορόπουλου, αλλά συνάμα έχει και την απάντηση. Ότι απαντήσαμε. Αυτό. Που αυτό το πράγμα από μόνο του έχει, θεωρώ εγώ, ή θέλω να πιστεύω μωρέ Κωσταντή, ότι φυσάει ένα δυναμισμό μέσα μας. Ότι, ξέρεις κάτι; Δεν κάτσαμε κάτω.¹¹⁶

Ενδιαφέρον έχει ότι η, κατά 20 χρόνια νεότερη του Φίλιππου, Μυρτώ, απαντά στο ερώτημα προβάλλοντας την ίδια αναπαράσταση των Εξαρχείων. Εντάσσει κι εκείνη τον Δεκέμβρη σε μια ροή γεγονότων που συνθέτουν την πολιτική ταυτότητα της περιοχής. Αντιλαμβάνεται το αποτύπωμα του Δεκέμβρη στα Εξάρχεια:

Ως ένα κομβικό γεγονός, ως ένα γεγονός που συμπυκνώνει όλα αυτά που συμβαίνουν ακόμα στα Εξάρχεια και έχουν συμβεί όλα αυτά τα χρόνια. Δηλαδή αυτό το πράγμα συμπύκνωσε... Γενικώς τα Εξάρχεια, σαν περιοχή, ιστορικά αποτελούσαν το μέρος, το καταφύγιο, ανθρώπων που κατέβαιναν στον δρόμο, στο κέντρο της Αθήνας πάνω από έναν αιώνα τώρα, για διάφορους λόγους πολιτικούς. Τα Εξάρχεια ήταν πάντα το μέρος στο οποίο θα πήγαινε ο κόσμος όταν διαλυόντουσαν οι πορείες απ' την αστυνομία, όταν τελείωναν οι απεργίες, όταν δεν ξέρω 'γω τι. Είναι ο τόπος στον οποίο συναντιέται όλος αυτός ο κόσμος για πάνω από έναν αιώνα. Και κουβαλάει αυτό το πράγμα. Το κουβαλάει από τις τρύπες που παίζουνε σε κτίρια, ξέρω 'γω απ' τον εμφύλιο, το κουβαλάει από πλάκες που υπάρχουν σε δρόμους, ας πούμε, για ανθρώπους που έχουν πέσει νεκροί σε διαδηλώσεις ή από την αστυνομία ή δεν ξέρω 'γω τι, το κουβαλάει στους τοίχους, σ' αυτά που γράφονται, σε συνθήματα που έχουνε μείνει που είναι παμπάλαια. Γενικώς, είναι παντού ρε παιδί μου αυτό το πράγμα. Δηλαδή τα Εξάρχεια αποπνέουν αυτό το κομμάτι ας πούμε της πολιτικής σκέψης και της πολιτικής ανυπακοής και της ριζοσπαστικής σκέψης παντού. [...] Οπότε θεωρώ ότι αυτό που συνέβη για τα Εξάρχεια ήταν ένα πολύ κομβικό σημείο. Είναι ο τόπος που δολοφονήθηκε ο Γρηγορόπουλος. Και είναι ταυτόχρονα και όλες οι προεκτάσεις αυτού του πράγματος εκεί.¹¹⁷

Ενσωματώνοντας τον Δεκέμβρη στο πολιτικό παρελθόν των Εξαρχείων, όπως εκείνοι το προσλαμβάνουν και ως ενεργοί συμμετέχοντες στον Δεκέμβρη, γίνονται κι εκείνοι τμήμα αυτού του παρελθόντος και κατ' επέκταση οιοσδήποτε κληρονόμοι του. Ως τέτοιοι, νιώθουν να επωμίζονται και την ευθύνη αυτής της κληρονομιάς. Έτσι, εκλαμβάνουν την «απάντησή»

Οδήγησε στην πρώτη κατάληψη του πανεπιστημίου την οποία ακολούθησε και η πρώτη εισβολή του στρατού και της χωροφυλακής στο κτήριο. Αποτέλεσε ορόσημο καθώς σηματοδοτεί την έναρξη των διεργασιών που θα οδηγήσουν στην έξωση του Όθωνα τον Οκτώβριο του 1862. Βλ. Κώστας Λάμπας, *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*, (Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, 2004), 500-3

¹¹⁶ Συνέντευξη Φίλιππου.

¹¹⁷ Συνέντευξη Μυρτώ.

τους ως μέρος μιας συνέχειας που ενδυναμώνει τον δεσμό που τους συνδέει με τον τόπο. Όχι μόνο με το παρόν αλλά και με το παρελθόν και το μέλλον του τόπου.

Στο πολιτικό επίπεδο, υποστηρίζουν ότι ο Δεκέμβρης έδωσε μια ώθηση, μια νέα πνοή, σε αυτό που ονομάζουν «κίνημα» με την εισροή νέων ατόμων και ομάδων. Ως έκφραση της συλλογικής οργής, ο Δεκέμβρης, κατά τη γνώμη τους, αφύπνισε αλλά και έδωσε ελπίδα και αυτοπεποίθηση σε μερίδα της νέας γενιάς που ως τότε ήταν πολιτικά μωδιασμένη αν και ασφυκτιούσε και έβλεπε το μέλλον της ζοφερό. Ο Δεκέμβρης έδειξε σε αυτή τη γενιά ότι υπάρχει μια δυνατότητα αντίδρασης και αντίστασης και ο αναρχικός χώρος, δανείζοντας τις δικές του πρακτικές σε αυτή την αντίδραση, απέκτησε μεγαλύτερη ορατότητα και μέσω αυτής κύρος και κατά κάποιον τρόπο νομιμοποίηση αυτών των πρακτικών. Έτσι, κατά τον Φίλιππο και την Μυρτώ, ο αναρχικός χώρος και οι πρακτικές του εδραΐωσαν μια πρωτεύουσα θέση ανάμεσα στα άτομα και τις ομάδες που δραστηριοποιήθηκαν έντονα μετά τον Δεκέμβρη στα Εξάρχεια. Την εικόνα της σχετικά με το πώς διαμορφώνεται η πολιτική ταυτότητα των Εξαρχείων την μετά τον Δεκέμβρη περίοδο, δίνει η Μυρτώ:

Ε, από το '08 και μετά ήτανε κόσμος ας πούμε του αναρχικού χώρου και γενικότερα ας πούμε κόσμος ανένταχτος, ακομμάτιστος, φουλ πολιτικοποιημένος, φουλ ριζοσπαστικοποιημένος. [...] Φτιάχτηκαν πάρα πολλές ομάδες, άρχισε κόσμος να πηγαίνει πάρα πολύ εκεί, πήραν και μια πιο... Ενώ είχαν [τα Εξάρχεια] ας πούμε την αίσθηση της εναλλακτικής ας πούμε περιοχής, πια δεν ήτανε απλά εναλλακτική, ήταν μια επαναστατική περιοχή. [...] Ήρθε πάρα πολύς κόσμος στον αναρχικό χώρο. Κατέβαινε πάρα πολύς κόσμος με το black block¹¹⁸ πλέον. Πολύς κόσμος ο οποίος μπορεί να ήτανε κατά της βίας ή, ξέρω 'γω, επέλεγε να κατέβει με άλλους όρους και τα λοιπά, ριζοσπαστικοποιήθηκε και έγινε πολύ πιο συγκρουσιακός. Δηλαδή, τα black block, ας πούμε, που κατεβαίνανε μετά τον Δεκέμβρη, ήτανε τεράστια. Που και πριν είχε, αλλά πλέον ήταν τεράστια. Και όλη η νέα γενιά, η νέα φουρνιά, δηλαδή απ' την ηλικία μου και κάτω, η αριστερά δεν είχε καμία ελπίδα πια σ' αυτόν τον κόσμο ρε παιδί μου. Δηλαδή αυτός ο κόσμος συμμετείχε στον αναρχικό χώρο, κατά κόρον, ας πούμε. Γιατί ο αναρχικός χώρος έδινε την επιλογή της κινηματικής αντιβίας. Που πια, ας πούμε, είχε νομιμοποιηθεί εντός του κινήματος. [...] Η έννοια της βίας, ας πούμε, άλλαξε πάρα πολύ στο πώς χρησιμοποιείται από το κίνημα και πόσο νομιμοποιημένη είναι. Το αντιμπατσικό. Δηλαδή, από κει και μετά όντως ξεκίνησε αυτή η φάση με το άβατο, τύπου: «Δεν ξαναμπαίνετε εδώ μέσα, τελείωσε». Ναι.¹¹⁹

Και ο Φίλιππος:

Πώς το ένιωσα εγώ: Ήταν ότι είχαμε μπει σε μια διαδικασία ενός βηματισμού, ότι πάμε για την ανατροπή ρε παιδί μου, να το πω. Μην λέω επανάσταση. Ότι: «Πάμε, έχουμε

¹¹⁸ Ο όρος «black block» χρησιμοποιείται σε διεθνές επίπεδο από ομάδες που αυτοπροσδιορίζονται ως αναρχικοί – αντιεξουσιαστές και αντλεί την ονομασία του από τη μαύρου χρώματος ένδυση αυτών των ομάδων.

¹¹⁹ Συνέντευξη Μυρτώς.

τσαμπουκά τώρα, έχουμε μια δύναμη, πάμε, θα τους γαμήσουμε». Υπήρχε... Δηλαδή, ήταν... Υπήρχε ένας ηλεκτρισμός. Να τη η λέξη. Αυτήν έψαχνα τόση ώρα. Υπήρχε ένας ηλεκτρισμός στα Εξάρχεια, πολιτικός ηλεκτρισμός. Και ειδικά με το Σύνταγμα και αυτά που γινόντουσαν στο Σύνταγμα κι όλο αυτό το πράγμα ρε παιδί μου. Ήμασταν... Το έβλεπες... Πω, πω! Εδώ είμαστε! Δεν μπαίνανε οι μπάτσοι στα Εξάρχεια ρε συ, έπρεπε να μπουν με πολλές διμοιρίες μέσα. Ήτανε το κάστρο μας, ήταν ο... Η Ουτοπία μας. Θα τη φτιάξουμε τη γειτονιά μας εμείς, όπως γουστάρουμε να την κάνουμε. Πάρκα Ναβαρίνου, λαϊκές συνελεύσεις... Η λαϊκή συνέλευση Εξαρχείων είχε 120 άτομα τότε. Τώρα έχει 7. Κι αν λέγεται κι έτσι. Δηλαδή υπήρχε μια τρομακτική δύναμη στο να κάνουμε πράγματα. Και μάλιστα είχε μπει και πάρα πολύ νερό μεταξύ αναρχίας και αριστεράς. Ότι: «Ναι, ρε παιδί μου, εντάξει ασ' το τώρα στην άκρη αυτό που μας χωρίζει, υπάρχουν πράγματα που μας ενώνουν».¹²⁰

Η Ειρήνη και ο Φίλιππος συνδέουν τη συλλογική οργή και τον τρόπο με τον οποίο αυτή εκφράστηκε τον Δεκέμβρη με τις μαζικές, εξεγερσιακού τύπου κινητοποιήσεις των ετών 2010-2015 στο κέντρο της Αθήνας. Ο Δεκέμβρης κατά τη γνώμη τους συνέβαλε σε αυτές ως παράδειγμα.

Φίλιππος:

Κοίτα, θεωρώ ότι τα Εξάρχεια μετά τον Δεκέμβρη είναι λίγο πιο, έχουν αρχίσει κι έχουνε έναν ρυθμό λίγο πιο, είναι λίγο κλισέ η λέξη, επαναστατικό. Ότι: «Αρχίζουμε». Ότι είχε αρχίσει ένα τέμπο. Που μάλλον αυτό το τέμπο κορυφώνεται στα μνημόνια. [...] Υπάρχει μια πολιτική ζύμωση, αρκετά πιο έντονη πια που κορυφώνεται το '10 - '11 στο Σύνταγμα. Που η σπορά του Συντάγματος συνεχίζει μετά που είναι παντού λαϊκές συνελεύσεις που συμμετέχουν στο Σύνταγμα και πηγαίνουν...¹²¹

Ειρήνη:

Υπήρχε μια διάθεση ότι πρέπει κάτι να αλλάξει. Ότι φτάνει πια. Πρέπει κάτι να αλλάξει. Το οποίο βέβαια αυτό δεν έγινε τελικά. Αλλά πυροδότησε όλες αυτές τις δράσεις που είπαμε και πριν, μετά. Από συνελεύσεις γειτονιάς που γίνανε, μέχρι και όλη αυτή την ιστορία στο Σύνταγμα μετά. [...] Υπήρξε μια μεγάλη οργή. Δηλαδή βγήκε μια διεκδίκηση από τους νέους. Δεν είναι τυχαίο που πολύ κοντά μετά έγινε το Σύνταγμα το '11. Το κίνημα της Πλατείας, το... [...] Δηλαδή, καπάκι. Μετά, το '12, οι μεγάλες απεργίες, 150.000 κόσμος τώρα διαδήλωση, ξέρω 'γω.¹²²

¹²⁰ Συνέντευξη Φίλιππου.

¹²¹ Στο ίδιο.

¹²² Συνέντευξη Ειρήνης.

Χρονικά, ο Φίλιππος ορίζει την περίοδο αυτής της έντονης κινηματικής δραστηριότητας από το '08 ως την ανάληψη της εξουσίας από τον ΣΥΡΙΖΑ το 2015 όταν ο κόσμος που δραστηριοποιούνταν σε κινηματικές δράσεις «επαναπαύτηκε, εναπόθεσε τις ελπίδες του στον ΣΥΡΙΖΑ και κάθισε σπίτι του» όπως λέει.¹²³ Η Μυρτώ θεωρεί ότι το κινηματικό κλίμα που εδραιώθηκε το '08, επεκτάθηκε και μετά το 2015 αποδυναμωμένο όμως από τη νέα συνθήκη της χωρίς σχέδιο εγκατάστασης προσφύγων αλλά και της παρείσφρησης και σταδιακής επικράτησης παραβατικών ομάδων.¹²⁴ Σε αυτή την περίοδο θα αναφερθούμε αναλυτικότερα στη συνέχεια. Βλέπουμε ότι η Μυρτώ και ο Φίλιππος θεωρητικοποιούν την επίδραση του Δεκέμβρη ως μια μετάβαση του νοήματος των Εξαρχείων στο συλλογικό φαντασιακό από μια περιοχή πολιτικών ζυμώσεων και περιστασιακών δράσεων σε μία «επαναστατική» περιοχή. Χαρακτηριστικά το διατυπώνει ο Φίλιππος:

Απλά και στους ανθρώπους που ερχόντουσαν, έμπαινες πια -τόρα θα ακουστεί αστείο- στα επαναστατικά Εξάρχεια. Έμπαινες κάπου που, ξέρεις, εδώ πέρα είναι όπα! Το έχουνε αυτοί. Έχουν το πένθος τους. Το έχουμε... Είχε ένα, ένα, δέος πια. Και ένα πολιτικό δέος.¹²⁵

Για τον Φίλιππο και την Μυρτώ τα Εξάρχεια ως επαναστατική ή θα λέγαμε ακριβέστερα «επαναστατημένη» περιοχή, οριοθετείται πλέον από χωρικά σύνορα. Η Μυρτώ οικειοποιείται τον όρο «άβατο» που χρησιμοποιείται από τα ΜΜΕ για τα Εξάρχεια, αντιστρέφοντας το νόημά του από αρνητικό σε θετικό:

Ναι, εντάξει, γιατί αυτό ήταν ένα γεγονός ας πούμε, το ότι πλέον οι μπάτσοι δεν μπαίνουν μέσα, ότι γινόντουσαν πεσιματικές, ότι... [...] Ότι οι μπάτσοι πια, μετά από αυτό το σκηνικό, έπρεπε να πάρουνε κάποια, κάποιου τύπου άδεια, ας πούμε, για να μπουνε μέσα. [...] Αυτό έπαιξε και με τους δημοσιογράφους, δηλαδή δεν μπαίνουν δημοσιογράφοι ας πούμε στα Εξάρχεια να κάνουνε συνεντεύξεις και δεν ξέρω τι. Οπότε ρε παιδί μου έγινε και μυθολογία αυτό, εννοείται, ότι: «Το Άβατο» κ.λπ. αλλά όντως ήτανε άβατο για αυτόν τον κόσμο, πολύ συνειδητά. Φυσικά και ήταν άβατο. Και ήτανε άβατο συνειδητά και για πολύ συγκεκριμένους λόγους. Ότι, τύπου: «Εδώ δεν θα παίζετε μπάλα ας πούμε, δεν θα κάνετε αυτό το πράγμα. Τέρμα». Και πραγματικά ήταν άβατο. Αλλά ήταν άβατο γι' αυτούς. Όχι για όλους τους υπόλοιπους. [...] Δεν ήταν άβατο για την κοινωνία. Δηλαδή ήταν άβατο για αυτούς που έχουν πολύ ακριβά αμάξια, γιατί θα τους τα σπάγανε και θα τους τα καίγανε, ήτανε άβατο για τους μπάτσους, ήτανε άβατο για γνωστές περσόνες ας πούμε οι οποίες λειτουργούσαν ενισχυτικά, ας πούμε στο κράτος, είτε ήταν δημοσιογράφοι, είτε ήταν πολιτικοί, είτε ήταν, δεν ξέρω 'γω τι, ας πούμε. Ήτανε άβατο γι' αυτόν τον κόσμο. Για όλους τους υπόλοιπους ήτανε μία γαμάτη περιοχή. Αυτό.¹²⁶

¹²³ Συνέντευξη Φίλιππου.

¹²⁴ Συνέντευξη Μυρτώ.

¹²⁵ Συνέντευξη Φίλιππου.

¹²⁶ Συνέντευξη Μυρτώ.

Κατά τη γνώμη της Μυρτώ, η απουσία της αστυνομίας από την περιοχή δημιούργησε μια αίσθηση ασφάλειας στο εσωτερικό των Εξαρχείων.

Αλλά γενικώς δεν υπήρχε πια δηλαδή παρουσία ένστολων μες στην περιοχή. Και αυτό δημιούργησε μια αίσθηση ασφάλειας στον κόσμο. Όχι για να κάνει κάτι. Γενικά. Ότι ρε παιδί μου εδώ πέρα, τώρα, είμαστε κομπλέ. Είμαστε εντάξει, δεν υπάρχει πρόβλημα ας πούμε, είμαστε εδώ, αυτό. [...] Και σχηματίστηκε μετά βέβαια και αυτός ο κλοιός που υπάρχει πια γύρω από τα Εξάρχεια. Δηλαδή διμοιρίες ξέρω 'γω, στο Μουσείο, στην περίμετρο ας πούμε, την νοητή περίμετρο των Εξαρχείων έπαιξε σιγά σιγά αυτός ο κλοιός.¹²⁷

Η εικόνα του άβατου που μας δίνουν ο Φίλιππος και η Μυρτώ, η οποία θα σχολιαστεί με τελείως διαφορετικό τρόπο από τους άλλους αφηγητές, είναι η εικόνα μιας οριοθετημένης, περικλειστης περιοχής, περιστοιχισμένης από αστυνομικές δυνάμεις που δεν τολμούν να παραβιάσουν τα σύνορά της, στο εσωτερικό της όμως συγκρατεί τη δομή και τις λειτουργίες της γειτονιάς. Όπως λέει η Μυρτώ:

Παρ' όλα αυτά, στην καθημερινότητα σου έδινε την αίσθηση μιας κανονικής γειτονιάς. Πολύς κόσμος, νέος κόσμος, ετερόκλητος κόσμος ως προς τις απόψεις. Συνυπήρχε αυτός ο κόσμος.¹²⁸

Η κοινωνική αλληλεγγύη, θεμελιακό στοιχείο της ταυτότητας των Εξαρχείων κατά τους τρεις αφηγητές, ενισχύεται από τον Δεκέμβρη. Η πολιτική αφύπνιση λόγω και των όλο και δραματικότερων συνεπειών της οικονομικής κρίσης ενέτεινε και αισθήματα κοινωνικής αλληλεγγύης και ενεργής συμμετοχής στον κοινωνικό ιστό.

Φίλιππος:

Και θυμάμαι ότι μετέπειτα μπήκα, είχα μπει εγώ σε μια κουζίνα, την El chef, και θυμάμαι που κάναμε συνέχεια μαγειρέματα αλληλεγγύης και δράσης και τέτοια πράγματα. [...] Δηλαδή ξεκινήσαμε τις συνελεύσεις γειτονιάς, τις δράσεις που κάναμε ενάντια στις κεραίες κινητής τηλεφωνίας...¹²⁹

---

¹²⁷ Στο ίδιο.

¹²⁸ Στο ίδιο.

¹²⁹ Συνέντευξη Φίλιππου.

Η Ειρήνη, κάτοικος των Εξαρχείων από το 2008, δίνει ιδιαίτερη έμφαση σε αυτή την κοινωνική επίδραση την οποία είδε να επηρεάζει όχι μόνο τα Εξάρχεια αλλά αρκετές γειτονιές της Αθήνας:

Γιατί με αφορμή... Για αυτό λέω ότι βγήκε ένα συνολικό πράγμα. Δηλαδή μετά το Δεκέμβρη, από το Γενάρη και μετά, φτιαχτήκανε όλες αυτές οι συνελύσεις γειτονιάς που δεν υπήρχαν στην Αθήνα. Κάθε γειτονιά έφτιαξε και μια συνέλευση κατοίκων που μαζεύοντουσαν οι κάτοικοι στην πλατεία και συζητάγανε τα προβλήματά τους και αυτό έγινε σε πάρα πολλές γειτονιές. Δηλαδή έτσι δημιουργήθηκε ένα μεγάλο κύμα διεκδικήσεων καλύτερης ζωής, να πάρουμε τη ζωή στα χέρια μας, να κάνουμε εμείς πράγματα. Έγινε, ας πούμε, η... Γίνανε διάφορες καταλήψεις όπως η Βίλα Ζωγράφου, το πάρκο Κύπρου και Πατησίων... Και δηλαδή, ταυτόχρονα κατάληψη γης και διαμόρφωσης της γης. Ένα πράγμα τσιμεντένιο να πάμε να βάλουμε 10 δέντρα, ας πούμε. Έγιναν πάρα πολλές τέτοιες κινήσεις μετά τον Δεκέμβρη. Εδώ στα Εξάρχεια έγινε το πάρκο Ναβαρίνου όπου εγώ συμμετείχα από την αρχή, παρόλο που μόλις είχα γεννήσει. Οπότε πήγαινα με το μωρό στον μάρσιππο και δεν μπορούσα να κάνω και πολλές εργασίες. Αλλά ήμουνα εκεί σχεδόν όλη μέρα, από το πρωί μέχρι το βράδυ. Ήμουν στο πάρκο Ναβαρίνου. Εκεί θήλαζα, εκεί τα έκανα όλα. Γινόntonταν κουβέντες κάθε μέρα, υπήρχε ομάδα που φέρανε τα κομπρεσέρ και αρχίσανε και τρυπάγανε το τσιμέντο, αρχίσανε οι δενδροφυτεύσεις. [...] Το πάρκο Ναβαρίνου είναι κανονικά παιδί του Δεκέμβρη.¹³⁰

Η Ειρήνη δηλώνει τυχερή που έζησε τον Δεκέμβρη αλλά και την περίοδο κοινωνικών δράσεων που ακολούθησε. Κρίνει πως ο σπόρος του, σε έναν έστω μικρό βαθμό, παραμένει ζωντανός ως σήμερα:

Χαίρομαι πάρα πολύ που έχουνε μείνει πράγματα από τότε. Δηλαδή το πάρκο υπάρχει ακόμα. Το πάρκο Ναβαρίνου υπάρχει ακόμα. Σε πολλές γειτονιές έχουν παραμείνει οι συνελύσεις γειτονιάς. Νομίζω ότι υπάρχει ένα... Έχει παραμείνει ένα ανταντακλαστικό. Δηλαδή άμα σκεφτούμε και αυτό που έγινε πέρσι στη Νέα Σμύρνη.¹³¹ [...] Δηλαδή βλέπεις ότι υπάρχει ένα ανταντακλαστικό στον κόσμο και δε σηκώνει εύκολα μια μεγάλη αγριότητα από την πλευρά της αστυνομίας. Αυτό είναι ίσως μια παρακαταθήκη από τότε. Αλλά και αυτό πάλι σε μια μερίδα του κόσμου, όχι σε όλη την κοινωνία.¹³²

¹³⁰ Συνέντευξη Ειρήνης.

¹³¹ Στις 7/03/2021 σε περίοδο επιβολής περιοριστικών μέτρων λόγω κορονοϊού, στην Πλατεία της Νέας Σμύρνης αστυνομική δύναμη η οποία κλήθηκε από καταγγελίες κατοίκων ότι επικρατούσε συνωστισμός άσκησε παράνομη και καταχρηστική αστυνομική βία σε νεαρό που βρισκόταν εκεί. Την επόμενη μέρα πλήθος κόσμου διαδήλωσε στη Νέα Σμύρνη εναντίον της αστυνομικής αυθαιρεσίας. Αυτή η μαζική και δυναμική διαδήλωση κατέληξε σε συγκρούσεις με τραυματίες πολίτες και αστυνομικούς.
https://www.ethnos.gr/greece/article/148867/neasmyrnhastynomikoixtypoysanenanapidixorislogomartyrie_saytopton (Ημερομηνία πρόσβασης 13/06/2023)·
https://www.efsyn.gr/ellada/koinonia/284930_i-n-smyrni-eipe-dynamiko-ohi-stin-astynomiki-bia-kai-tin-astynomokratia (Ημερομηνία πρόσβασης 13/06/2023).

¹³² Συνέντευξη Ειρήνης.

Αλλά και ο Φίλιππος:

Υπάρχουν πράγματα που συμβαίνουν αυτή τη στιγμή κινηματικά, έχουν έναν μικρό απόηχο, αν θέλεις, έχουν μια μικρή αίσθηση, κάτι από τον Δεκέμβρη του '08.¹³³

Ως αρνητικό απότοκο της επιρροής του Δεκέμβρη η Ειρήνη αναφέρει το φαινόμενο που εδραιώθηκε στα Εξάρχεια μετά από αυτόν κατά το οποίο ομάδες προκαλούσαν συγκρούσεις με την αστυνομία χωρίς αφορμή ή συγκεκριμένη στόχευση.

Εγώ νομίζω ότι αυτό που επηρέασε αρνητικά τη γειτονιά και τον κόσμο που έρχεται είναι αυτά που γινόντουσαν μετά τον Δεκέμβρη [...] που δημιουργήθηκε αυτή η κατάσταση που κάθε Παρασκευή και Σάββατο θα κάνουμε μάχαλα. Αυτό κούρασε πάρα πολύ τη γειτονιά. Αρκετός κόσμος έφυγε λόγω αυτού. Γιατί δεν άντεχε άλλο να μυρίζει κάθε Παρασκευή, Σάββατο τα δακρυγόνα. Επίσης έκανε πολύ κόσμο να σταματήσει, να μην έρχεται για ποτό στα Εξάρχεια που ερχότανε. Δηλαδή το μετά τον Δεκέμβρη, όχι ο Δεκέμβρης καθ' εαυτόν που ήτανε δυο, τρεις βδομάδες εξέγερσης, ας πούμε, που είχε να κάνει με μια δολοφονία.¹³⁴

Ο Φίλιππος αναφέρει επίσης το φαινόμενο ως αρνητικό απότοκο του Δεκέμβρη και συμπληρώνει πως δεν έβλεπε σε αυτό το φαινόμενο εξεγερτικό πνεύμα:

... γιατί εξέγερση για μένα, το εξεγερτικό πνεύμα που λες, προϋποθέτει μια πολιτική ζύμωση, έναν πολιτικό αγώνα και στόχευση για να φτάσω σ' αυτό. Το ότι είμαι αναρχικός δεν λείπει τίποτα. [...] Το ότι θεωρούν τους εαυτούς τους αναρχικούς δεν αγιάζει τα μέσα, ούτε πολιτικοποιεί τα μέσα, ούτε πολιτικοποιεί την πράξη. Ούτε έχει εξέγερση μέσα. Τίποτα δεν έχει. Απολύτως... Για μένα, έτσι; Αυτοί μπορεί να σου γράψουν 80 σελίδες μανιφέστο γι' αυτό που κάνουνε. Διόλου απίθανο. Αλλά για μένα, αυτό που έβλεπα και ξέρω και πολύ καλά ποιες ομάδες τα κάνανε αυτά, ήμασταν αντίθετοι. Είχαμε έρθει αρκετές φορές σε κόντρα. Στον δρόμο κόντρα. Εκφράζανε ένα πράγμα που δεν είναι για μένα αναρχία. Είναι κάτι άλλο αυτό. Και θεωρώ ότι κάνανε χοντρή ζημιά στα Εξάρχεια.¹³⁵

Η Ειρήνη επίσης αναφέρει την ενδοκινηματική αντιπαράθεση σε σχέση με το φαινόμενο:

Και εμείς στο πάρκο [Ναβαρίνου] τότε το βιώναμε καθημερινά. Θυμάμαι τον εαυτό μου μια φορά... Και είχα... Που κάτι είχαμε στο πάρκο, συνέλευση, εκδήλωση, κάτι ήταν... Μέρα

¹³³ Συνέντευξη Φίλιππου.

¹³⁴ Συνέντευξη Ειρήνης.

¹³⁵ Συνέντευξη Φίλιππου.

μεσημέρι τώρα. Και ξαφνικά ανεβαίνει ένας από την Τζαβέλα, τραβάει τον κάδο που είναι στη γωνία Ζωοδόχου πηγής και Ναβαρίνου, τραβάει τον κάδο, τον βάζει μες στη μέση και του βάζει φωτιά. Και πάω εγώ και του λέω: «Τι κάνεις τώρα, ρε φίλε; Τώρα δηλαδή για ποιον λόγο το κάνεις αυτό; Για να έρθουν τα ΜΑΤ σώνει και ντε;» Και γυρνάει και μου λέει: «Άντε φύτεψε κάνα δέντρο». Και λέω εντάξει. [...] Τέλος πάντων, προσπαθούσαν συνεχώς να κάνουν μπάχαλα. Αυτό εμείς το ζήσαμε στο πάρκο πάρα πολύ κάποια χρόνια γιατί είναι πολύ κοντά. [...] Και τσακωνόμασταν εμείς: «Ρε παιδιά δηλαδή, για ποιον λόγο το κάνατε αυτό, ας πούμε, τώρα; Έγινε κάτι; Συνέβη κάτι και πρέπει να γίνει μπάχαλο τώρα;» Ξέρεις, το μπάχαλο για το μπάχαλο ρε παιδί μου.¹³⁶

Η Μυρτώ, από την άλλη, χαρακτηρίζει το φαινόμενο εθιμοτυπικό του σαββατοκύριακου και επαναστατική γυμναστική για τις ομάδες που το έκαναν και αρχικά δηλώνει πως δεν το κρίνει ούτε αρνητικά, ούτε θετικά. Όταν το επεξεργάζεται αναλυτικότερα στη διάρκεια της συνέντευξης καταλήγει:

Όμως από την άλλη πλευρά, εγώ προσωπικά δεν μπορώ να βρω κάτι κακό σε κόσμο νεαρής ηλικίας ο οποίος μαζεύεται και πάει να την πέσει στους μπάτσους. Δηλαδή μου φαίνεται απόλυτα φυσιολογικό ξέρω 'γω. Ειδικά σε μια τέτοια περιοχή, ειδικά στην Ελλάδα, με όλα αυτά που γίνονται με όλο το ιστορικό ας πούμε που υπάρχει της αστυνομικής βίας και τα λοιπά. Και θεωρώ ότι κάποιος κόσμος το έκανε πολύ μεγάλο θέμα όλο αυτό το πράγμα και το απαξίωσε πάρα πολύ χωρίς να ξέρω ποια ήταν η σκοπιμότητα ας πούμε σ' αυτό κι αν υπήρχε σκοπιμότητα ή απλώς ήτανε μια boomer άποψη ας πούμε. Ότι: «Α, κάθε Παρασκευή και Σάββατο...»¹³⁷

Στη στάση της Ειρήνης και του Φίλιππου απέναντι στο φαινόμενο διακρίνεται η διάθεσή τους να υπερασπιστούν την πολιτική φυσιογνωμία των Εξαρχείων, αυτήν στη διαμόρφωση της οποίας έχουν συμβάλλει. Η χρήση της λέξης «μπάχαλο» διαχωρίζει το φαινόμενο του σαββατοκύριακου από την κινηματική δράση που οι ίδιοι υπερασπίζονται για τα Εξάρχεια, αυτήν που διαχρονικά κατά τη γνώμη τους στηρίζεται σε πολιτικό και ιδεολογικό υπόβαθρο.

Η «χοντρή ζημιά» που ο Φίλιππος θεωρεί πως επέφερε η εδραίωση των ταραχών του σαββατοκύριακου στα Εξάρχεια συνίσταται σε πολλαπλές όψεις. Διέσπασε την ενότητα των ομάδων που φαινόταν αρχικά ότι είχαν πρόθεση να γεφυρώσουν τις διαφωνίες τους στο πλαίσιο της επαναστατικής πνοής που είχε φέρει ο Δεκέμβρης. Συντέλεσε έτσι, μαζί με άλλους παράγοντες, στο να απομακρυνθούν από τα Εξάρχεια και την κινηματική δράση άτομα και ομάδες που προσέκλυσε αρχικά ο Δεκέμβρης. Διέχυσε αίσθημα ανασφάλειας με αποτέλεσμα να απομακρυνθούν κάτοικοι και θαμώνες από τα Εξάρχεια. Τέλος, συνέτεινε στη διαστρέβλωση προς τα έξω της πολιτικής, επαναστατικής ταυτότητας των Εξαρχείων η

¹³⁶ Συνέντευξη Ειρήνης.

¹³⁷ Συνέντευξη Μυρτώς.

οποία εξέπεσε σε αυτό που περιγράφει ο Χάρης ως την αλάνα της Αθήνας, το πεδίο εκτόνωσης και καταστροφής.

Ο Δεκέμβρης για τον Χάρη, για τον οποίο δεν αποτέλεσε βιωματική εμπειρία, επίσης επανοτροφοδότησε τη δική του αναπαράσταση για τα Εξάρχεια ως την αλάνα της Αθήνας. Ο Χάρης άλλωστε δηλώνει ρητά: «Τα Εξάρχεια ξαναχάλασαν με τον Δεκέμβρη». Η συγκρουσιακή εικόνα των Εξαρχείων προς τα έξω, επικουρούμενη από την εικόνα του άβατου, ανατροφοδότησε την ανάλυσή του σύμφωνα με την οποία στα Εξάρχεια «συνυπάρχουν όλα και απλά κάθε φορά βγαίνουν στον ακάλυπτο να παίζουν κάποια απ' αυτά». Για τον Χάρη η περίοδος από τον Δεκέμβρη ως το 2019 περίπου -όταν για μια ακόμα φορά «καθάρισαν» τα Εξάρχεια- επικράτησε η κουλτούρα της εκτόνωσης και της καταστροφής καλύπτοντας την άλλη, αυτή της διακίνησης ιδεών και πολιτισμικών προϊόντων.¹³⁸

Από την πλευρά της μη πολιτικοποιημένης κατοίκου, η Χριστίνα, η οποία επέστρεψε το 2013, αποτυπώνει το βίωμα της από τα Εξάρχεια, όπως τα βρήκε μετά τον Δεκέμβρη:

Λοιπόν, όταν γύρισα, το '13, βλέπω πρώτη φορά τις καταλήψεις οικοπέδων που έχουν γίνει. Τα δύο πάρκα, το ένα της Τσαμαδού και το άλλο της Ναβαρίνου, τα δύο αυτοδιαχειριζόμενα. Εντάξει, της Τσαμαδού το μισούσα, ήταν πλάι στην κρεβατοκάμαρά μου, δεν μπορούσες να κοιμηθείς, δεν το χρησιμοποιούσανε... Το χρησιμοποιούσανε ομάδες, συλλογικότητες, πώς το λένε αυτό, που δεν ήτανε όμως άνθρωποι που είχανε πραγματικά... Δεν έκαναν κάποιο... Κάνανε συναυλίες ροκ και κάτι τέτοια σε απίθανες ώρες με απίθανο θόρυβο... Απίθανο! Απίθανο θόρυβο! Και ήταν πολύ ενοχλητικό. Η εμπειρία μου ήταν ότι όταν τηλεφώνησα και είπα: «Θέλω να κοιμηθώ, σας παρακαλώ πείτε τους κάτι», στην αστυνομία, μου είπαν: «Βεβαίως κυρία μου, πού μένετε;» «Εξάρχεια». «Δεν γίνεται τίποτα, γεια σας». Αυτό ήταν η πιο πικρή εμπειρία.¹³⁹

Αν και ως προς τις ανθρώπινες σχέσεις ξαναβρήκε τη ζεστασιά που είχε αφήσει και που της είχε λείψει στη Γλυφάδα, βρήκε επίσης εγκληματικότητα και ανομία:

Είχε μια εικόνα εδώ πραγματικά πολύ πιο ζεστή. Αυτό ναι. Αλλά απλά ήταν φοβερή η ανομία. Αυτό σου λέω. [...] Και αυτή η έντονη ανομία που υπήρχε, που δεν μπορούσες δηλαδή τίποτα, δεν είχες κανένα δικαίωμα πλέον... Δηλαδή ήσουν στα όρια... [...] Αυτά όμως εμένα με εξαντλούσαν συναισθηματικά, αυτά τα γεγονότα, γιατί πραγματικά ένιωθα ανυπεράσπιστα παντοιοτρόπως.¹⁴⁰

¹³⁸ Συνέντευξη Χάρη.

¹³⁹ Συνέντευξη Χριστίνας.

¹⁴⁰ Στο ίδιο.

Η Μυρτώ, ο Φίλιππος και η Ειρήνη επεκτείνονται αρκετά στις συνεντεύξεις τους στην έξαρση μιας εγκληματικότητας καθαρά ποινικής μορφής, η οποία σταδιακά εδραιώθηκε στα Εξάρχεια μετά τον Δεκέμβρη. Εξηγούν ότι ποινικής μορφής μικροεγκληματικότητα υφίστατο στα Εξάρχεια κατά περιόδους και πριν τον Δεκέμβρη. Την έξαρσή της μετά τον Δεκέμβρη αποδίδουν σε έναν συνδυασμό παραγόντων όπως η εγκαθίδρυση του άβατου, η προσέλκυση όλο και περισσότερου ετερόκλητου κόσμου αλλά και η ίδια η αντισυμβατική φυσιογνωμία της περιοχής που μέσω διαφορετικών θεωρήσεων περί σχέσης νόμιμου και ηθικού άφηγε περιθώρια ανοχής στην ανομία. Συνέβαλε κατά τους αφηγητές και η προσφυγική κρίση, όταν μετά το 2014, με κρατική υπαιτιότητα αλλά χωρίς τις κατάλληλες υποδομές, συγκεντρώθηκε στην περιοχή μεγάλος πληθυσμός απελπισμένων προσφύγων, των οποίων η μόνη επιλογή επιβίωσης ήταν η παραβατικότητα. Οι κινηματικές ομάδες του χώρου, κατά τους αφηγητές, κατέβαλαν πολύ μεγάλες προσπάθειες να αντιμετωπίσουν και να ελέγξουν αυτή την αυξανόμενη εγκληματικότητα μέσω της αυτοοργάνωσης, αλλά χωρίς αποτέλεσμα. Σε αυτή την αποτυχία αποδίδει ο Φίλιππος τη διάψευση της ουτοπίας που γέννησε ο Δεκέμβρης, της δημιουργίας δηλαδή μιας γειτονιάς ελεύθερης, αυτοδιαχειριζόμενης, πολιτικά αφυπνισμένης και κοινωνικά αλληλέγγυας.¹⁴¹

Αυτή η αντιπαράθεση, που κατέληξε σε σύγκρουση των κινηματικών ομάδων αλλά και κατοίκων της γειτονιάς με την εγκληματικότητα, αποτελεί μια διάσταση της ταυτότητας των Εξαρχείων εγγεγραμμένη στη μνήμη των αφηγητών. Η ανάλυσή της όμως, εξαιρετικά πολύπλοκη όσο και ενδιαφέρουσα, ξεφεύγει από τα όρια του θέματος αυτής της εργασίας.

4.2 Υλική μνημειακή αποτύπωση και εκδηλώσεις μνήμης

Από τις πρώτες ήδη ημέρες μετά τη δολοφονία και ως το τέλος του 2009, το σημείο που αυτή έλαβε χώρα, στη συμβολή των οδών Τζαβέλα και Μεσολογγίου, διαμορφώθηκε σταδιακά ως τόπος μνήμης από συλλογικότητες και φίλους του Γρηγορόπουλου. Στον τοίχο της Μεσολογγίου αναρτήθηκε φωτογραφία του με επιγραφή αναφοράς στη μνήμη του και στο πεζοδρόμιο τοποθετήθηκε μαρμάρινη στήλη συνοδευόμενη επίσης από επιγραφή. Με ανάρτηση ταμπέλας η οδός Τζαβέλα μετονομάστηκε σε οδό Αλέξανδρου Γρηγορόπουλου. Σε κάθε επαίτιο τις 6^{ης} Δεκεμβρίου ως σήμερα πολίτες και συλλογικότητες αποτίουν τιμή στο μνημείο αλλά και πραγματοποιούν εκδηλώσεις διαμαρτυρίας κατά της αστυνομικής βίας αλλά και επίκαιρων κοινωνικών ζητημάτων.

Τα γεγονότα που χαράσσουν ισχυρό αποτύπωμα στον ψυχισμό μας ή/και στον τρόπο που αντιλαμβανόμαστε τον εαυτό μας και τη σχέση μας με τον κόσμο, νιώθουμε την ανάγκη να τα διατηρήσουμε στη μνήμη. Δεν είναι αυτό καθαυτό το γεγονός που δεν θέλουμε να ξεχάσουμε αλλά το νόημα που έχει παραγάγει και που έχει αξία για μας. Η ανέγερση ενός μνημείου, η θέσπιση μιας επετείου, οι κάθε είδους μνημονικές εκδηλώσεις και αποτυπώσεις στον δημόσιο χώρο, απαντούν στην ανάγκη διατήρησης αυτού του νοήματος.¹⁴²

¹⁴¹ Συνέντευξη Φίλιππου.

¹⁴² Pierre Nora, «Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire», *Representations* 26 (1989): 7-24.

Για την Μυρτώ και τον Φίλιππο έχει σημασία ότι το μνημείο μνημονεύει ένα γεγονός που ανήκει στην προσωπική τους ιστορία. Είναι μεν ένα ταφικό μνημείο που ανακαλεί τα αισθήματα πένθους για τον θάνατο του Γρηγορόπουλου, αλλά εμπεριέχει επίσης το νόημα που αποδίδουν στον Δεκέμβρη. «Απαντήσαμε, δεν κάτσαμε κάτω. Γι' αυτό και έχει τόση σημασία και βαρύτητα η μνήμη του Δεκέμβρη» λέει ο Φίλιππος.¹⁴³

Και η Μυρτώ:

[...] μας αποκάλυψε [ο Δεκέμβρης] μάλλον μια δυνατότητα. Μία δυνατότητα που έχουμε. Και αυτό το φυλάω ως κόρη οφθαλμού γενικώς. Ότι, πάντα, πάντα, πάντα, στο μυαλό μου, ό,τι και να γίνει, ξέρω ότι υπάρχει αυτή η δυνατότητα. Υπάρχει η δυνατότητα να αλλάξει... Να αλλάξει μεριά ο φόβος... [...] Για μένα η επέτειος είναι πολύ σημαντική να υπάρχει. Γιατί κρατάει ένα θραύσμα απ' το παρελθόν και το βάζει εκ νέου, κάθε χρόνο, στο παρόν. Και αυτό σε βάζει σε μια διαδικασία και να θυμηθείς και να συγκρίνεις με το τώρα και να σκεφτείς για το αύριο.¹⁴⁴

Μέσω των μνημείων και των εκδηλώσεων μνήμης εντάσσεται η συλλογική μνήμη στον δημόσιο χώρο και καθίσταται δημόσια.¹⁴⁵ Για την Μυρτώ και τον Φίλιππο ο Δεκέμβρης πρέπει να διατηρηθεί στη δημόσια μνήμη επειδή αποκάλυψε τη δυνατότητα της απάντησης στην αστυνομική βία. Η μνήμη του Δεκέμβρη μπορεί να λειτουργήσει ως μοχλός ενδυνάμωσης του ηθικού του κινήματος. Γι' αυτό και δεν βλέπουν στο μνημείο του Γρηγορόπουλου τη διατήρηση μιας στατικής μνήμης, ένα ταφικό μνημείο που κοιτάζει προς το παρελθόν, που αρκείται στην ενθύμηση του πένθους και την απότιση τιμής στην απώλεια. Βλέπουν σε αυτό μια ενεργητική μνήμη που κοιτάζει προς το μέλλον, θέλει να διατηρήσει ζωντανό το παράδειγμα για να δώσει ώθηση στην επανάληψή του.

Στην ερώτησή μου για το τι συμβολίζει για τον ίδιο το μνημείο, ο Φίλιππος απαντά:

Καλά, συμβολίζει του αγώνες του παρελθόντος αλλά... Κι είναι κι ένα σημείο αναφοράς, στο είπα και πριν. Ότι όλα έχουνα ένα νήμα, μια κλωστή συνεχόμενη. Αλλά θεωρώ, η πιο ουσιαστική απάντηση στην ερώτησή σου, είναι, την είδα εγώ τουλάχιστον τον Δεκέμβρη που μας πέρασε, που ήρθαν τα σχολεία που ήταν στην ίδια ηλικία με τον Γρηγορόπουλο... Που όταν ήταν ο Γρηγορόπουλος απλά δεν ζούσαν αυτά τα παιδιά, ήταν αγέννητα και ξέρανε τι είναι ο Γρηγορόπουλος. [...] Ο Γρηγορόπουλος δεν ήταν ποτέ κάτι αμιγώς... Ήταν μια έκφραση μιας ολόκληρης γενιάς. Και κάθε γενιά υπάρχει εκεί πέρα, τη βλέπεις. Ακηδεμόνευτη, με τον τρόπο της, εκεί, στον δρόμο για τον Γρηγορόπουλο, τον συμμαθητή τους. [...] Κι είναι αυτό, το ότι έρχονται γενιές και πάντα 6 Δεκέμβρη θα πάνε στον

¹⁴³ Συνέντευξη Φίλιππου

¹⁴⁴ Συνέντευξη Μυρτώς.

¹⁴⁵ Foote, Azaryahu, «Toward a geography of memory» 126

συμμαθητή τους τον Γρηγορόπουλο. Κι είναι πολύ όμορφο αυτό το πράγμα. Αυτή η αλληλεπίδραση. Έχει μια ζωντάνια μέσα, ότι: «Ξέρεις κάτι; Μπορούμε. Γιατί το κάναμε τότε».¹⁴⁶

Αντίθετα, για τον Χάρη και την Χριστίνα, το νόημα του «Δεκέμβρη» και άρα και του μνημείου δεν περιέχει την «απάντηση» της Μυρτώς και του Φίλιππου. Οι δύο αυτοί αφηγητές αποσυνδέουν τη δολοφονία από τα γεγονότα που την ακολούθησαν, τα οποία αποδοκιμάζουν. Κατά συνέπεια αποσυνδέουν και το μνημείο από τις επετείους, επειδή σε αυτές επιχειρείται κατ' αυτούς επανάληψη ή έστω αναπαράσταση του αρνητικού παραδείγματος. Το μνημείο του Γρηγορόπουλου για τον Χάρη είναι ένα ταφικό μνημείο και ο ίδιος δεν βλέπει χρησιμότητα στα ταφικά μνημεία. Αν βλέπει κάποια αξία/ χρησιμότητα στο συγκεκριμένο, είναι επειδή υπενθυμίζει την ύπαρξη της αστυνομικής βίας την οποία αναγνωρίζει ως πρόβλημα που πρέπει να αντιμετωπιστεί. Για τον Χάρη το μνημείο συμβολίζει την απώλεια ενός παιδιού όχι από φυσικό αίτιο και την αστυνομική βία: «... είναι ένα μνημείο κατά της αστυνομικής βίας άρα κάτι ωφέλιμο. Θα ήθελα να γεμίσει η πόλη τέτοια μνημεία και να λέμε παράγινε το κακό». Θα ήθελε το μνημείο να μείνει εκεί για πάντα ακόμα κι αν λυθεί το πρόβλημα, για να μας υπενθυμίζει ότι κάποτε υπήρχε. «Δεν είμαι υπέρ των επετείων, είμαι υπέρ των βελτιώσεων» λέει ο Χάρης. Θα ήθελε η διαμαρτυρία για την αστυνομική βία να μην εκδηλώνεται με πορείες στις επετείους αλλά με οργανωμένες προτάσεις προς τους αντίστοιχους θεσμούς: «Θέλω να συζητήσω με την πολιτεία για την αστυνομική βία». Θεωρεί ότι στην ψηφιακή εποχή διατίθενται σύγχρονοι τρόποι διαμαρτυρίας και διεκδίκησης μέσα και από τα κοινωνικά δίκτυα. Οι πορείες και οι διαδηλώσεις γι' αυτόν είναι πλέον στη σφαίρα του γραφικού. Στις εκδηλώσεις μνήμης για τον Δεκέμβρη δεν βλέπει πολιτική διεκδίκηση. Βλέπει μόνο εκτόνωση: «Νομίζω ότι η μνήμη του Γρηγορόπουλου είναι μια εκτόνωση».¹⁴⁷ Για τον Χάρη κάποιοι εκτονώνονται βρίζοντας στο γήπεδο, οι αντιεξουσιαστές εκτονώνονται στις επετείους. Βλέπει χρησιμότητα στην εκτόνωση αλλά:

[...] όταν η εκτόνωση ενοχλεί τον άλλο είναι πρόβλημα [...] Αύριο φωνάζουν για τις συντάξεις, σήμερα φωνάζουν για την αστυνομική βία. Φωνάζουν γενικά. Τσουβάλιασμα. Τελείωσε. Τι καταλαβαίνω εγώ; Πάλι κλείσαν το κέντρο. Για μένα η μέρα μνήμης για τον Αλέξανδρο Γρηγορόπουλο είναι λίγο παραπάνω ταλαιπωρία για να πάω στη δουλειά μου.¹⁴⁸

Η Χριστίνα, στην ίδια οπτική με τον Χάρη, πιστεύει πως το μνημείο σωστά ανεγέρθηκε στο σημείο της δολοφονίας και θα έπρεπε όλοι να το σέβονται, όπως λέει. Τονίζει κι εκείνη τη διαφωνία της με τον τρόπο με τον οποίο τιμάται η μνήμη του Αλέξη, με το συγκρουσιακό προφίλ των εκδηλώσεων μνήμης, το οποίο θεωρεί πως υποκινείται από άτομα και ομάδες

¹⁴⁶ Συνέντευξη Φίλιππου.

¹⁴⁷ Συνέντευξη Χάρη.

¹⁴⁸ Στο ίδιο.

που οικειοποιούνται καταχρηστικά τη μνήμη του Αλέξη για να εκτονώσουν δημόσια την οργή τους:

Θα 'πρεπε, θα 'πρεπε να τιμάται η μνήμη του, πρέπει το μνημείο αυτό να στηθεί, θα έπρεπε να το σέβονται όλοι αυτό το μνημείο, αλλά νομίζω ότι δεν συνάδουν οι άλλες πράξεις και τα άτομα... [...] Αλλά θεωρώ ότι από εκεί και πέρα είναι εκμετάλλευση του ονόματός του. [...] Δηλαδή εγώ κάπου έχω μια περιέργη λογική που είναι δικό μου πρόβλημα, ότι δεν μπορώ να ταυτίσω αυτά τα άτομα τα βίαια, αμόρφωτα, απαίδευτα, που βλέπω ως πούμε στις 6 Δεκεμβρίου να βγαίνουν στον δρόμο, με ένα παιδάκι που μου φαίνεται ότι ήταν ένα παιδάκι καλλιεργημένο τέλος πάντων, όλη του η παρέα ήταν παιδιά σκεπτόμενα, δεν είναι... Ακόμα και η κατάληξη του Ρωμανού, να πάει σε αναρχική οργάνωση, δείχνει ένα υπόβαθρο σκέψης και προβληματισμού. Δεν είναι ένας μπαχαλάκιας. Έτσι νομίζω. Νομίζω δηλαδή ότι δεν τον τιμούν αυτά τα πρόσωπα. Θα έπρεπε... Ίσως θα πρέπει εκείνη τη μέρα να γίνεται μια ασχολία, να κατεβάσουν παιδιά κάτω και να κατακλύζουν την Αθήνα, να κάνουν σαν την πορεία του Πολυτεχνείου, δεν ξέρω τι. Δηλαδή να είναι όντως ημέρα μνήμης παιδιών που ψάχνονται, παιδιών που άδικα έχασαν...¹⁴⁹

Εκτός του Χάρη, οι υπόλοιποι αφηγητές, ως νυν ή μέχρι πρότινος κάτοικοι αλλά και θαμώνες των Εξαρχείων, δηλώνουν ότι στην καθημερινότητά τους περνούν συχνά από το μνημείο. Όπως για τον Χάρη και τη Χριστίνα, έτσι και για τη Ειρήνη, το μνημείο φέρει τον συμβολισμό της απώλειας και του πένθους: «Περνάω πολύ συχνά [...] Στεναχωριέμαι κάθε φορά [...] Κάθε φορά θα κοιτάξω τη φωτογραφία του Αλέξη και θα στεναχωρηθώ».¹⁵⁰ Παράλληλα το μνημείο συμβολίζει και το πρόβλημα της αστυνομικής βίας:

Εντωμεταξύ είναι και κάτι που δεν τελειώνει ποτέ. Δηλαδή αυτό με την αστυνομική βία, δηλαδή είναι κάτι που δεν έχουμε ξεμπερδέψει δηλαδή και οπότε συνεχώς επανέρχεται. [...] Δηλαδή συνεχώς συμβαίνουν πράγματα και με την αστυνομία. Οπότε είναι κάτι που δεν μπορείς να... Και να το ξεχάσεις δηλαδή, και να θες να το ξεχάσεις, δεν μπορείς.¹⁵¹

Η μνήμη του γεγονότος για τη Ειρήνη τροφοδοτείται από το παρόν και προκαλεί συναισθήματα που αφορούν όχι μόνο στο παρελθόν αλλά και στο παρόν και στο μέλλον.

Η Μυρτώ θέτει τη διάσταση της διττής υπόστασης του τόπου μνήμης και του μνημείου. Ο μνημειακός τόπος είναι ο τόπος που φιλοξενεί την καθημερινότητά των υποκειμένων ο οποίος στις επετείους φορτίζεται από το συμβολισμό του.

Είναι ένας πολύ οικείος χώρος που θα δω... Είναι ένα στέκι. Θα δω γνωστούς και τα λοιπά και φίλους, θα πάμε εκεί να βρούμε κόσμο να μιλήσουμε να, όλα αυτά... Όχι, αυτόν τον

¹⁴⁹ Συνέντευξη Χριστίνας.

¹⁵⁰ Συνέντευξη Ειρήνης.

¹⁵¹ Στο ίδιο.

χαρακτήρα τον έχει στις επετείους. Δηλαδή όταν είναι η επέτειός, ξέρω ‘γω, αυτός ο δρόμος είναι το μνημείο, τίποτα άλλο. Ενώ τις υπόλοιπες μέρες, ας πούμε, είναι ο τόπος που βρίσκουμε τους φίλους μας, αυτά, αράζουμε, πίνουμε μπύρες και τα λοιπά. Τις μέρες της επετείου είναι ο τόπος στον οποίο έχει συμβεί αυτό το πράγμα.¹⁵²

Ο Φίλιππος θέτει την προσωπική διάσταση της σχέσης του ατόμου με έναν μνημειακό τόπο. Ως προς τα συναισθήματα που του ανακινεί το μνημείο αναφέρει ότι η μνήμη του επικεντρώνεται αρχικά σε μια δική του τραυματική εμπειρία που σχετίζεται με το γεγονός που μνημονεύεται στον τόπο και συμβολίζεται από το μνημείο:

Εντάξει, θα σου πω κάτι. Ο τόπος μνήμης έχει ένα χαρακτηριστικό σαν να επισκέπτεσαι κάτι που σε έχει καθορίσει, εν μέρει. [...] Κι όσον αφορά εμένα και μπορώ να μιλήσω για μένα όμως, όχι κινηματικά, είναι... Μερικές φορές όταν πηγαίνω... Κάθε φορά πάω, κάθε χρόνο θα πάω στην επέτειο και αφήνω έναν αλεξανδρινό στο μνημείο. Έναν μικρό αλεξανδρινό. [...] Γιατί θέλω να μου θυμίζει αυτή την μαύρη τρύπα που σου έλεγα στην αρχή της αφήγησης. Κι ότι ξέρεις, μην ξεχάσω. Μην συνθηκολογήσω με μια κατάσταση. Να μην ξεχάσω ότι υπάρχει αυτή η μαύρη τρύπα που κάποτε έφτασα πάρα πολύ κοντά.¹⁵³

Περιγράφοντας ένα περιστατικό συλλογικής απότισης τιμής στο μνημείο, ο Φίλιππος αναδεικνύει τη σχέση ατομικής και συλλογικής μνήμης:

Κι είναι η συντρόφισσα, η Κωνσταντίνα και λέει: «Και τώρα ενός λεπτού σιγή». Κι είμαστε διάφοροι με κάμερες πάνω μας, κάποιοι φωτορεπόρτερ, εγώ, κάποιοι άλλοι. Και αμέσως όλοι βάζουμε τις κάμερες στο πλάι ή κάτω ή όχι, έτσι, και σηκώνουμε το χέρι μας μπουνιά. Ήταν παιδιά, γυναίκες, φωτορεπόρτερ... Χωρίς να υπάρχει πολιτική συμφωνία, κάτι. Ήταν τόσο συγκινητική αυτή η στιγμή! Ήταν σαν να κάνεις μια υπόσχεση. Που δεν την κάνεις την υπόσχεση στον Αλέξανδρο τον Γρηγορόπουλο αλλά είναι μια υπόσχεση που κάνεις στον δικό σου εαυτό. Οπότε υπάρχουν, στη ζωή μου υπάρχουνε δύο μνημεία, αν θέλεις, που είναι χαραγμένα μέσα μου. Γιατί ήτανε στιγμές που τροποποιήθηκα πολιτικά.¹⁵⁴

Μετέχοντας σε μια συλλογική μνημειακή εκδήλωση, ο Φίλιππος αναδιαχειρίζεται το προσωπικό του τραύμα και ανανεώνει μια υπόσχεση προς τον εαυτό του. Εντάσσει έτσι την ατομική του μνήμη στη συλλογική χωρίς να της αφαιρεί την υποκειμενικότητα. Η συλλογική απότιση τιμής εμπεριέχει τις υποκειμενικές και παράγει μια συλλογική

¹⁵² Συνέντευξη Μυρτώς.

¹⁵³ Συνέντευξη Φίλιππου.

¹⁵⁴ Στο ίδιο. Το δεύτερο μνημείο στο οποίο αναφέρεται βρίσκεται στη Λέσβο και σχετίζεται με τη δράση του Φίλιππου στο προσφυγικό ζήτημα, η οποία τον καθόρισε όσο και ο Δεκέμβρης.

συγκίνηση το νόημα της οποίας συντίθεται και από τα νοήματα που παρήγαγαν οι βιωματικές εμπειρίες των υποκειμένων από το γεγονός.¹⁵⁵

---

¹⁵⁵ Kuhn, *Family Secrets*, 4-5.

5 ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Στην παρούσα εργασία επιχειρήθηκε η διερεύνηση της σχέσης του τόπου με τη μνήμη και το ιστορικό γεγονός στην περίπτωση του Δεκέμβρη του 2008 και των Εξαρχείων με τη βοήθεια της προφορικής ιστορίας. Η μέθοδος της εύελικτης συνέντευξης, εξασφαλίζοντας άνεση χρόνου και κλίμα εμπιστοσύνης, επέτρεψε στους πέντε αφηγητές να σκύψουν στο παρελθόν τους από την οπτική του παρόντος, να στοχαστούν και να αναστοχαστούν πάνω στην ταυτότητά τους, την ταυτότητα των Εξαρχείων, τις μεταβολές και την αλληλεπίδραση των δύο υπό το πρίσμα του Δεκέμβρη του 2008.

Ανακαλώντας τις αναμνήσεις τους από τον Δεκέμβρη στο πλαίσιο μιας αφήγησης ζωής, οι αφηγητές δεν περιορίστηκαν στην εξιστόρηση συμβάντων, αιτιών και συνεπειών του ιστορικού γεγονότος, αλλά το ενέταξαν στην προσωπική τους ιστορία. Άφησαν έτσι να διαφανούν τα κοινωνικά και πολιτισμικά πλαίσια μέσα από τα οποία αντιλήφθηκαν και ερμήνευσαν τα γεγονότα τόσο στον χρόνο κατά τον οποίο συνέβησαν όσο και στον χρόνο της συνέντευξης. Αναδείχθηκε επίσης ο τρόπος με τον οποίο οι υποκειμενικές ερμηνείες αντλούνται από και βρίσκονται σε αλληλεπίδραση με τις συλλογικές. Δόθηκε έτσι η δυνατότητα να κατανοηθούν βαθύτερα οι ερμηνείες των αφηγητών και τα πλαίσια μέσα στα οποία αυτές πραγματοποιήθηκαν.

Οι αφηγητές ενέταξαν τον Δεκέμβρη σε μία συνέχεια, σε μία ροή γεγονότων τα οποία έχουν συντελέσει στην συγκρότηση της ταυτότητας του τόπου. Ο κάθε αφηγητής ανέδειξε πτυχές της ταυτότητας των Εξαρχείων όπως τις είχε προσλάβει ανάλογα με το κοινωνικό ιδεολογικό και πολιτισμικό του υπόβαθρο αλλά και τη σχέση του με τα Εξάρχεια (κάτοικος/πολιτικά ενεργό υποκείμενο/θαμώνας/εξωτερικός παρατηρητής).

Οι τρεις πολιτικά ενεργοί στον ευρύτερο αντιεξουσιαστικό χώρο αφηγητές, οι οποίοι και συμμετείχαν στον Δεκέμβρη, σκιαγράφησαν τα Εξάρχεια ως το κατ' εξοχήν κέντρο διακίνησης ανατρεπτικών ιδεών προς την υπάρχουσα τάξη πραγμάτων και κριτικών προς την πολιτική εξουσία. Μια γειτονιά κοινωνικής αλληλεγγύης και ελευθερίας έκφρασης των υποκειμένων στον δημόσιο χώρο. Ο Δεκέμβρης ανατροφοδότησε αυτή την εικόνα και στα δύο σκέλη της. Έδωσε νέα ώθηση στον αγώνα τους όπως εκείνοι τον ορίζουν ως κοινωνικοί αγωνιστές.

Για την μη πολιτικοποιημένη κάτοικο, η οποία μεγάλωσε στα Εξάρχεια, το πολιτικό προφίλ της γειτονιάς, το οποίο η ίδια άρχισε να εντοπίζει κυρίως από την δεκαετία του '80, αμαύρωσε την ως τότε εικόνα μιας αστικής, οικονομικά εύρωστης γειτονιάς με πολιτισμικό πλούτο με την οποία η ίδια είχε ταυτιστεί. Ο Δεκέμβρης ενίσχυσε την άποψή της αφού έφερε στη γειτονιά περισσότερα πολιτικά υποκείμενα, συλλογικά και ατομικά και αύξησε τα πολιτικής φύσης επεισόδια.

Για τον εξωτερικό παρατηρητή, παρά το γεγονός ότι κι ο ίδιος αναγνωρίζει έντονο πολιτισμικό πλούτο στη γειτονιά, η κυρίαρχη πτυχή της ταυτότητας των Εξαρχείων ήταν

αυτή ενός χώρου εκτόνωσης μέσα στη πόλη και ανοχής της παραβατικότητας. Ο Δεκέμβρης φαίνεται και σε αυτή την περίπτωση να ανατροφοδότησε αυτή την εικόνα.

Το σύνολο των αφηγητών αναγνώρισε σχέση αιτιότητας μεταξύ του συμβολικού φορτίου των Εξαρχείων ως «εξεγερσιακού» τόπου και του γεγονότος ότι η δολοφονία συνέβη εκεί. Φαίνεται έτσι ότι η επένδυση του τόπου με νοήματα αλλά και η πρόσληψη των νοημάτων αυτών από τα υποκείμενα μπορεί να συμβάλει στην πρόκληση γεγονότων.

Μέσα από τη συγκριτική ανάλυση των αφηγήσεων καταδείχθηκε ο τρόπος με τον οποίο η συμβολική σημείωση του χώρου μπορεί να συμβάλλει ενεργά στη διαμόρφωση των κοινωνικών ταυτοτήτων. Αλλά και ο τρόπος με τον οποίο τα ατομικά υποκείμενα, με την ένταξή τους σε συλλογικά υποκείμενα, συμμετέχουν στη διαμόρφωση της ταυτότητας του τόπου. Εκτός από παράγοντας διαμόρφωσης υποκειμενικών ταυτοτήτων ο τόπος αναδείχθηκε και ως ενεργός και αναγκαίος μέτοχος στη διαρκή διαδικασία διατήρησης, ανακατασκευής ή μεταβολής τους. Διαφάνηκε η ανάγκη του υποκειμένου να αντλεί επαλήθευση της κοινωνικής του ταυτότητας από τη συμβολική σημείωση του τόπου κατοικίας, επαγγελματικής ή πολιτικής δραστηριότητας ή ψυχαγωγίας του.

Η σχέση υποκειμενικής ταυτότητας και τόπου φαίνεται από το πώς οι αφηγητές ανακαλούν τον Δεκέμβρη στη μνήμη τους. Τα μεν τρία δρώντα πολιτικά υποκείμενα στη γειτονιά, έχοντας συμβάλει στη διαμόρφωση του σημαίνοντος Εξάρχεια ως ενός τόπου στον οποίο η κρατική και αστυνομική βία δεν θα μπορούσε να γίνει ανεκτή, βίωσαν τη δολοφονία του Γρηγορόπουλου ως προσωπικό πλήγμα και την αντίδραση σε αυτήν ως επιτακτική ανάγκη και προσωπικό χρέος. Ο Δεκέμβρης αποτελεί για αυτούς ένα εμβληματικό γεγονός για το παρόν και το μέλλον του κινήματος στο οποίο συμμετέχουν αλλά και την προσωπική τους βιογραφία. Αντίθετα, οι δύο αφηγητές οι οποίοι δεν συνδέονταν με την πολιτική δραστηριότητα στα Εξάρχεια ανακαλούν τον Δεκέμβρη από τη θέση του παρατηρητή συμμετέχοντας στη δημόσια συζήτηση για το γεγονός ως ευαισθητοποιημένοι πολίτες χωρίς να τους αφορά προσωπικά. Ανάλογα με την πρόσληψη του Δεκέμβρη από τους αφηγητές αλλά και με τη γενικότερη κοσμοθεωρία τους, η διατήρηση της μνήμης του γεγονότος και η ένταξή του στη δημόσια μνήμη έχει για τον καθένα διαφορετική βαρύτητα και νόημα. Η ένταξη του ιστορικού γεγονότος στη δημόσια σφαίρα μέσω της μνημειοποίησής του προϋποθέτει ότι το γεγονός έχει επιφορτιστεί με μια συλλογική αξία και συμβολοποίηση. Τα μνημεία και οι μνημονικοί τόποι μπορούν να αποτελέσουν πεδίο συνάντησης της συλλογικής με την ατομική μνήμη. Όμως, όπως διαφάνηκε στην παρούσα εργασία, η σχέση που αναπτύσσουν τα άτομα με το μνημείο και τον τόπο μνήμης παραμένει προσωπική και απορρέει από το υποκειμενικό νόημα που δίνουν τα άτομα στο γεγονός που μνημονεύεται.

Ολοκληρώνοντας την εργασία θα έλεγα πως στο σύνολό τους τα επί μέρους συμπεράσματα συγκλίνουν στη διαπίστωση πως ο τόπος, υλικός και συμβολικός, είναι ενεργός μέτοχος της κατανόησης της ανθρώπινης κατάστασης.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αθανασίου, Αθηνά. «Το μαύρο στην πλατεία: Χαρτογραφώντας την απαγορευμένη μνήμη». Στο *Αμφισβητούμενοι χώροι στην πόλη. Χωρικές προσεγγίσεις του πολιτισμού*, επιμέλεια Κώστας Γιαννακόπουλος, Γιάννης Γιαννιτσιώτης, 228-9. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, 2010.

Γουρνέλου, Ελένη. «Χώρος, Μνήμη και Ετερότητα στο κέντρο της Αθήνας: Η “Πλατεία Βικτωρίας” μέσα από τις αναπαραστάσεις των Ελλήνων». Διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2013.

Εμμανουήλ, Δημήτρης. «Η «κρίση» στο κέντρο της Αθήνας και η αγορά κατοικίας: επανεξετάζοντας τις υποθέσεις της «υποβάθμισης» και της «εγκατάλειψης»». Στο *Το κέντρο της Αθήνας ως πολιτικό διακύβευμα*, επιμέλεια Θωμάς Μαλούτας, Γιώργος Κανδύλης κ.α., 54-5. Αθήνα: ΕΚΚΕ, 2013.

Ζαφειρόπουλος, Κώστας. «Πες μου τι γίνεται με εκείνα τα παιδιά». https://www.efsyn.gr/ellada/ekraideysi/100020_pes-moy-ti-ginetai-me-ekaina-ta-paidia.

Ιωάννου, Δημήτρης. «Εξάρχεια 1974 – 2004: Σχεδιάσματα μιας Ντελεξιανής γεωγραφίας». Διδακτορική διατριβή, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2016.

Κολοβός, Γιάννης. «Νεανικές υποκοουλτούρες, αστικοί νομαδισμοί... Η πορεία της σκηνης πανκ στην Αθήνα από το 1979 έως σήμερα». Στο *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου* επιμέλεια Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη κ.α., 172-4. Αθήνα: Πλέθρον, 2016.

Λαμπροπούλου, Δήμητρα. «Πόλη, μνήμη και προφορική ιστορία». Στο *Η μνήμη αφηγείται την πόλη. Προφορική ιστορία και μνήμη του αστικού χώρου*, επιμέλεια Ρίκη Βαν Μπούσχοτεν, Τασούλα Βερβενιώτη κ.α., 12. Αθήνα: Πλέθρον, 2016.

Λάμπας, Κώστας. *Πανεπιστήμιο και φοιτητές στην Ελλάδα κατά τον 19ο αιώνα*. Αθήνα: Ιστορικό Αρχείο Ελληνικής Νεολαίας Γενικής Γραμματείας Νέας Γενιάς, 2004.

Λιάκος, Αντώνης. *Ο ελληνικός 20ος αιώνας*. Αθήνα: Πόλις, 2019.

Παναγιωτόπουλος, Νίκος. «Η μαρτυρία του ερευνητή και η έρευνα της μαρτυρίας». *Επιθεώρηση κοινωνικών ερευνών 107*, Α' ειδικό τεύχος (2002): 61-7.

Παπαδημητρόπουλος, Πάνος. «Προσεγγίζοντας τον Πολιτισμό της Συλλογικής Δράσης. Πρακτικές κοινωνικότητας και παραγωγή της πολιτικής υποκειμενικότητας στο αναρχικό ρεύμα της Αθήνας». Διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, 2018.

Παραδέλης, Θεόδωρος. «Ανθρωπολογία της μνήμης». Στο *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, επιμέλεια Ρίκα Μπενβενίστε, Θεόδωρος Παραδέλης, 28-9. Αθήνα: Αλεξάνδρεια, Εταιρία Αξιοποίησης και Διαχείρισης Περιουσίας Πανεπιστημίου Αιγαίου, 1999.

Σκαλιώνη, Δάφνη. «17 Νοέμβρη 1985: Η δολοφονία του 15χρονου Μιχάλη Καλτεζά». <https://www.ertnews.gr/eidiseis/mono-sto-ertgr/17-noemvri-1985-i-dolofonia-toy-15chronoy-michali-kalteza/>.

Ξενόγλωσση:

Abrams, Lynn. *Θεωρία προφορικής ιστορίας*. Αθήνα: Πλέθρον, 2014.

Carrington, Yerodin Lasana. “The Semiotics of Graffiti”. *Journal of Humanities and Social Science*, Vol. 27, Issue 12, Series 5 (December, 2022), 71.

Cresswell, Tim. «Falling down: resistance as diagnostic». Στο *Entanglements of power: Geographies of domination / resistance*, επιμέλεια Joanne P.Sharp, Paul Routledge, Chris Philo, Ronan Paddison, 262-3. Λονδίνο: Routledge, 2000.

Foote, E. Kenneth. Azaryahu, Maoz. «Toward a geography of memory: Geographical dimensions of public memory and commemoration». *Journal of Political and Military Sociology* τόμος 35, τεύχος 1, 2007: 125-144.

Halbwachs, Maurice. *Η συλλογική μνήμη*. Αθήνα: Παπαζήσης, 2013.

Halbwachs, Maurice. *Τα κοινωνικά πλαίσια της μνήμης*. Αθήνα: Νεφέλη, 2013.

Kuhn, Annette. «A Journey through Memory». Στο *Autobiography*, επιμέλεια Trev Lynn Broughton, 264. Λονδίνο: Routledge, 2007.

Kuhn, Annette. *Family Secrets: Acts of Memory and Imagination*. Λονδίνο: Verso, 1995.

Lefebvre, Henri. *Δικαίωμα στην πόλη: Χώρος και πολιτική*. Αθήνα: Παπαζήσης, 1977.

Massey, Doreen. «Thinking Radical Democracy Spatially». *Environment and Planning D: Society and Space* 13, τχ. 3 (1995): 283-288.

Nicholls, Walter. Miller, Byron. Beaumont, Justin. «Introduction: Conceptualizing the Spatialities of Social Movements». Στο *Spaces of Contention: Spatialities and Social Movements*, επιμέλεια Walter Nicholls, Byron Miller, Justin Beaumont, 4. Λονδίνο: Routledge, 2016.

Noiriel, Gérard. *Τι είναι η σύγχρονη ιστορία*. Αθήνα: Gutenberg, 2005.

Nora, Pierre. «Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire». *Representations* 26 (1989): 7-24

Passerini, Luisa. «Work, ideology and consensus under Italian fascism», *History Workshop Journal*, 8 (1979), 82-108.

Portelli, Alessandro. «What Makes Oral History Different». Στο *Oral History Reader*, β' έκδοση, επιμέλεια Robert Perks, Alistair Thomson, 69. Νέα Υόρκη: Routledge, 2006.

Stoler, Ann Laura. Strassler, Karen. «Memory-Work in Java: A Cautionary Tale». Στο *The Oral History Reader*, 2η έκδοση, επιμμέλεια Robert Perks, Alistair Thomson, 288. Λονδίνο: Routledge, 2006.

Thompson, Paul. *Φωνές από το Παρελθόν. Προφορική Ιστορία*. Αθήνα: Πλέθρον, 2002.

Υπέθυνη Δήλωση Συγγραφέα:

Δηλώνω ρητά ότι, σύμφωνα με το άρθρο 8 του Ν. 1599/1986 και τα άρθρα 2,4,6 παρ. 3 του Ν. 1256/1982, η παρούσα εργασία αποτελεί αποκλειστικά προϊόν προσωπικής εργασίας και δεν προσβάλλει κάθε μορφής πνευματικά δικαιώματα τρίτων και δεν είναι προϊόν μερικής ή ολικής αντιγραφής, οι πηγές δε που χρησιμοποιήθηκαν περιορίζονται στις βιβλιογραφικές αναφορές και μόνον.